

EULIMENE

Vol 26 (2025)

EULIMENE 26 (2025)

**Ανασκαφικά νομίσματα προερχόμενα από τον
αρχαιολογικό χώρο των αρχαίων Γόμφων**

Οδυσσέας Ιακωβάκης

doi: [10.12681/eul.45445](https://doi.org/10.12681/eul.45445)

Copyright © 2026, Οδυσσέας Ιακωβάκης

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/).

ΕΥΛΙΜΕΝΗ
ΕΥΛΙΜΕΝΕ

ΜΕΛΕΤΕΣ ΣΤΗΝ ΚΛΑΣΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ,
ΤΗΝ ΕΠΙΓΡΑΦΙΚΗ, ΤΗ ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΠΑΠΥΡΟΛΟΓΙΑ

Τόμος 26
Μεσογειακή Αρχαιολογική Εταιρεία
Ρέθυμνο 2025

ΕΚΔΟΣΕΙΣ

ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΗ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

Π. Μανουσάκη 5–Β. Χάλη 8
GR 741 00–Ρέθυμνο

Αμυνάνδρου 18
GR 117 41–Αθήνα

ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ–ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΕΚΔΟΣΗΣ

Αν. Καθ. Νίκος Λίτινας (Ρέθυμνο)
Καθ. Μανόλης Ι. Στεφανάκης (Ρόδος)

ΒΟΗΘΟΙ ΕΚΔΟΣΗΣ

Δρ. Ελπίδα Κοσμίδου (Ρόδος)
Μαρία Αχιολά (Ρόδος)
Δρ. Δήμητρα Τσαγκάρη (Αθήνα)
Δρ. Nicholas Salmon (London)

PUBLISHER

MEDITERRANEAN
ARCHAEOLOGICAL SOCIETY

P. Manousaki 5–V. Chali 8
GR 741 00–Rethymnon

Amyinandrou 18
GR 117 41–Athina

PUBLISHING DIRECTORS, EDITORS-IN-CHIEF

Assoc. Prof. Nikos Litinas (Rethymnon)
Prof. Manolis I. Stefanakis (Rhodes)

ASSISTANTS TO THE EDITORS

Dr Elpida Kosmidou (Rhodes)
Maria Achiola (Rhodes)
Dr Dimitra Tsangari (Athens)
Dr Nicholas Salmon (London)

ΕΥΛΙΜΕΝΗ
EULIMENE

2025

Online ISSN: 2945-0357

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Ομ. Καθ. Νίκος Σταμπολίδης (Ρέθυμνο)
Ομ. Καθ. Alan W. Johnston (Λονδίνο)
Ομ. Καθ. Mariusz Mielczarek (Łódź)
Καθ. Άγγελος Χανιώτης (Princeton)
Καθ. Μανόλης Ι. Στεφανάκης (Ρόδος)
Αν. Καθ. Νίκος Λιτinas (Ρέθυμνο)
Καθ. Αναγνώστης Αγελαράκης (Adelphi)
Ομ. Καθ. Σταύρος Περεντιδης (Αθήνα)
Καθ. François de Callataÿ (Paris)
Καθ. Maria Chiara Monaco (Potenza)
Δρ. Paolo Daniele Scirpo (Αθήνα)
Δρ. Marco Fressura (Rome)
Δρ. Marco Vespa (Fribourg)

ADVISORY EDITORIAL BOARD

Em. Prof. Nikos Stampolidis (Rethymnon)
Em. Prof. Alan W. Johnston (London)
Em. Prof. Mariusz Mielczarek (Łódź)
Prof. Angelos Chaniotis (Princeton)
Prof. Manolis I. Stefanakis (Rhodes)
Assoc. Prof. Nikos Litinas (Rethymnon)
Prof. Anagnostis Agelarakis (Adelphi)
Em. Prof. Stavros Perentidis (Athens)
Prof. François de Callataÿ (Paris)
Prof. Maria Chiara Monaco (Potenza)
Dr. Paolo Daniele Scirpo (Athens)
Dr. Marco Fressura (Rome)
Dr. Marco Vespa (Fribourg)

Η *EYAIMENH* είναι ένα ελεύθερης πρόσβασης ετήσιο διεθνές επιστημονικό περιοδικό με κριτές που περιλαμβάνει μελέτες στην Κλασική Αρχαιολογία, την Επιγραφική, τη Νομισματική και την Παπυρολογία εστιάζοντας στον Ελληνικό και Ρωμαϊκό κόσμο της Μεσογείου από την Υστερομινωϊκή/Υπομινωϊκή/Μυκηναϊκή εποχή (12ος/11ος αι. π.Χ.) έως και την Ύστερη Αρχαιότητα (5ος/6ος αι. μ.Χ.).

Η *EYAIMENH* περιλαμβάνει επίσης μελέτες στην Ανθρωπολογία, Παλαιοδημογραφία, Παλαιοπεριβάλλον, Παλαιοβοτανολογία, Ζωοαρχαιολογία, Αρχαία Οικονομία και Ιστορία των Επιστημών, εφόσον αυτές εμπίπτουν στα προαναφερθέντα γεωγραφικά και χρονικά όρια. Ευρύτερες μελέτες στην Κλασική Φιλολογία και Αρχαία Ιστορία θα γίνονται δεκτές, εφόσον συνδέονται άμεσα με μία από τις παραπάνω επιστήμες.

Παρακαλούνται οι συγγραφείς να λαμβάνουν υπόψη τους τα παρακάτω:

1. Οι εργασίες υποβάλλονται στην Ελληνική, Αγγλική, Γερμανική, Γαλλική ή Ιταλική γλώσσα. Κάθε εργασία πρέπει να συνοδεύεται από μία περίληψη περίπου 250 λέξεων στην αγγλική γλώσσα.

2. Συνομογραφίες δεκτές σύμφωνα με το *American Journal of Archaeology*, *Numismatic Literature*, J.F. Oates *et al.*, *Checklist of Editions of Greek and Latin Papyri, Ostraca and Tablets*, ASP.

3. Οι οδηγίες συγγραφής καθορίζονται στον ιστότοπο του περιοδικού της *EYAIMENH*: <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/eulimene/about/submissions>.

4. Οι εργασίες υποβάλλονται ηλεκτρονικά στις ακόλουθες διευθύνσεις: litinasn@uoc.gr και stefanakis@aegean.gr. Είναι υποχρέωση του κάθε συγγραφέα να εξασφαλίζει γραπτή άδεια για την αναπαραγωγή υλικού που έχει δημοσιευτεί αλλού ή είναι αδημοσίευτο.

Η *EYAIMENH* παρέχεται ως ηλεκτρονική σειρά εκδόσεων ελεύθερης πρόσβασης: <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/eulimene/index>.

Συνεργασίες – Πληροφορίες:

Μεσογειακή Αρχαιολογική Εταιρεία

Αν. Καθ. Νίκος Λίτινας, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Τμήμα Φιλολογίας, Ρέθυμνο – GR 74100 (litinasn@uoc.gr)

Καθ. Μανώλης Ι. Στεφανάκης, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Τμήμα Μεσογειακών Σπουδών: Αρχαιολογία, Γλωσσολογία, Διεθνείς Σχέσεις, Ρόδος – GR 85132 (stefanakis@aegean.gr)

<https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/eulimene/index>.

EULIMENE is an open-access annual international peer reviewed academic periodical which hosts studies in Classical Archaeology, Epigraphy, Numismatics, and Papyrology, with particular interest in the Greek and Roman Mediterranean world. The time span covered by *EULIMENE* runs from the Late Minoan/Sub Minoan/Mycenean period (12th/11th c. BC) through to the Late Antiquity (5th/6th c. AD).

EULIMENE will also welcome studies on Anthropology, Palaeodemography, Palaeo-environmental, Botanical and Faunal Archaeology, the Ancient Economy and the History of Science, so long as they conform to the geographical and chronological boundaries noted. Broader studies on Classics or Ancient History will be welcome, though they should be strictly linked with one or more of the areas mentioned above.

It will be very much appreciated if contributors consider the following guidelines:

1. Contributions should be in either of the following languages: Greek, English, German, French or Italian. Each paper should be accompanied by an English summary of about 250 words.

2. Accepted abbreviations are those of *American Journal of Archaeology*, *Numismatic Literature*, J.F. Oates *et al.*, *Checklist of Editions of Greek and Latin Papyri, Ostraca and Tablets*, ASP.

3. Follow the submission guidelines available at the *EULIMENE JOURNAL'S* webpage: <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/eulimene/about/submissions>.

4. Please submit your paper to: litinasn@uoc.gr and stefanakis@aegean.gr.

It is the author's responsibility to obtain written permission to quote or reproduce material which has appeared in another publication or is still unpublished

EULIMENE is freely accessible (Open Access): <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/eulimene/index>.

Contributions – Information:

Mediterranean Archaeological Society

Assoc. Prof. Nikos Litinas, University of Crete, Department of Philology, Rethymnon – GR 74100 (litinasn@uoc.gr).

Prof. Manolis I. Stefanakis, University of the Aegean, Department of Mediterranean Studies: Archaeology, Linguistics, International Relations, Rhodes – GR 85132 (stefanakis@aegean.gr).

<https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/eulimene/index>.

Περιεχόμενα
ΕΥΛΙΜΕΝΗ 26 (2025)

List of Contents
EULIMENE 26 (2025)

Alexandra Pentoti , The offering and storage of the “first fruits” (<i>aparchē-aparchai</i>) in the cults of Early Iron Age Greece: archaeological evidence, mythical echoes and epic tradition.....	1
Μιχάλης Μιλιδάκης , Πολύτιμα» κτερίσματα ή «πολύτιμοι» νεκροί; Παρατηρήσεις σε ταφές της περιόδου 600-480 π.Χ. στην Αττική.....	39
Anastasia Rammou – Vassiliki Stefanaki , Traces of commercial activity at the site of Loutros Pallene in the Late Classical and Hellenistic periods: the bronze and lead object.....	53
Οδυσσέας Ιακωβάκης , Ανασκαφικά νομίσματα προερχόμενα από τον αρχαιολογικό χώρο των αρχαίων Γόμφων	83
Βιβλιοκρισία – Book Review Valentina Caminneci - Maria Concetta Parello - Maria Serena Rizzo, <i>La Valle dei Templi</i> [<i>Quality Paperbacks</i> , 651], Roma: Carocci editore, 2022, pp. 148. ISBN: 978-88-290-1510-8. € 13 (Paolo Daniele Scirpo)	111

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΑ ΝΟΜΙΣΜΑΤΑ ΠΡΟΕΡΧΟΜΕΝΑ ΑΠΟ ΤΟΝ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΧΩΡΟ ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΩΝ ΓΟΜΦΩΝ

Summary

The paper presents the bronze coins from the excavations at the site of Gomfoi Estiaiotidos (modern administrative unit of Trikala) that were carried out at intervals by the Ephorate of Antiquities of Karditsa from 1984 to 2022. The 145 coins under study here cover a good range of local Thessalian and foreign mints dating from the 5th to the 1st c. BC, with issues of the Thessalian League and the Macedonian kings being the majority. The coins are presented based on their typology, metrology, and dating. Due to the complexity of the Thessalian coinage, the study also deals with the monetary production of Thessaly and its dating issues with reference to its political organisation. Attention is further given to the coin microcirculation in the ancient city of Gomfoi, which is compared to that in selected sites of Thessaly with published data, aiming overall to contribute to the numismatic research on Thessaly.

Keywords: Gomfoi archaeological area, Koinon of Thessaly, Thessalian monetary zone, Thessalian coinage, Macedonian royal coinage.

Αντικείμενο του παρόντος άρθρου είναι η παρουσίαση σε πρώτη δημοσίευση ενός συνόλου 145 ανασκαφικών νομισμάτων που ήρθαν στο φως στην περιοχή των αρχαίων Γόμφων Εστιαιώτιδος στη ΒΔ Θεσσαλία¹. Τα υλικά κατάλοιπα της αρχαίας πόλης των Γόμφων βρίσκονται στη θέση Επισκοπή, σε απόσταση 2 χλμ. ΒΑ της κομόπολης του Μουζακίου, στο ΒΔ τμήμα της λεκάνης της Θεσσαλίας. Η ανασκαφική έρευνα συνίσταται σε σωστικές ανασκαφές που πραγματοποιήθηκαν κατόπιν αποκάλυψης αρχαιολογικών καταλοίπων από αγροτικές εργασίες ή τη δράση αρχαιοκαπήλων. Το 1987² και το 1994³ σε σωστικές ανασκαφές στον κεντρικό τομέα του αρχαιολογικού χώρου αποκαλύφθηκαν δύο σημαντικά κτήρια υστεροελληνιστικής και ρωμαϊκής εποχής που χρησίμευαν πιθανότατα ως ταφικά μνημεία, όπως μαρτυρούν οι ταφές που βρέθηκαν εντός των κτηρίων. Οι ανασκαφές αυτές συνεχίστηκαν το 1995⁴ και το 1997⁵. Εκτός των αρχιτεκτονικών καταλοίπων αποκαλύφθηκαν αρχαιολογικά ευρήματα της ύστερης ελληνιστικής και της ρωμαϊκής περιόδου. Μέρος των ευρημάτων αυτών ήταν χάλκινα νομίσματα, ορισμένα

¹ Ευχαριστίες οφείλω να αποδώσω στον καθηγητή Κλασικής Αρχαιολογίας και Νομισματικής στο Τμήμα Μεσογειακών Σπουδών: Αρχαιολογία, Γλωσσολογία, Διεθνείς Σχέσεις του Πανεπιστημίου Αιγαίου Μανόλη Στεφανάκη και την κυρία Ελπίδα Κοσμίδου για τις χρήσιμες υποδείξεις τους, στην Έφορο αρχαιοτήτων Καρδίτσας Δρ Μαρία Βαϊοπούλου για την εισήγησή της στο Τοπικό Συμβούλιο Μνημείων Θεσσαλίας για την παραχώρηση της άδειας μελέτης-δημοσίευσης των νομισμάτων, στον επίτιμο Έφορο Καρδίτσας κ. Λεωνίδα Χατζηαγγελάκη και στον αρχαιολόγο της ΕΦΑ Καρδίτσας κ. Δημήτρη Αθανασίου, ανασκαφείς της αρχαιολογικής περιοχής των Γόμφων, επίσης για την παραχώρηση της άδειας μελέτης.

² Χατζηαγγελάκης 1992, 264-265.

³ Χατζηαγγελάκης 1999, 329-331.

⁴ Χατζηαγγελάκης 2000, 380-381.

⁵ Χατζηαγγελάκης 2003, 473-474.

προερχόμενα από την επίχωση εντός των κτηρίων και άλλα από τις ταφές. Το 2013 η συνέχιση των ανασκαφικών εργασιών σε βαθύτερα στρώματα έφερε στο φως δύο κιβωτιόσχημους λιθόκτιστους τάφους εξαιρετικής κατασκευής, πλούσια κτερισμένους, χρονολογημένους στον 1ο και στον 2ο αι. μ.Χ.⁶

Νότια του αρχαιολογικού χώρου των αρχαίων Γόμφων και εντός της κοίτης του Πάμισου ποταμού αποκαλύπτονται κατά καιρούς τάφοι ενός οργανωμένου νεκροταφείου αλλά και μεμονωμένες ταφές. Οι τάφοι ανευρίσκονται συνήθως συλημένοι ή κατεστραμμένοι από τη ροή του ποταμού. Το 1987⁷ ερευνήθηκαν επτά τάφοι, μεταξύ των οποίων πήλινες λάρνακες και κτιστοί κιβωτιόσχημοι. Τον Ιούνιο, τον Οκτώβριο και τον Νοέμβριο του 1994⁸ ερευνήθηκαν 15 τάφοι εντός της κοίτης του ποταμού. Πρόκειται για κεραμοσκεπείς, ορθογώνιους κτιστούς, λίθινες λάρνακες και απλές ταφές σε λάκκους. Μία εκ των ταφών ήταν εγχυτρισμός οστών. Οι περισσότερες ταφές ήταν ακτέριστες, ενώ όσες ήταν κτερισμένες περιείχαν χάλκινα νομίσματα και πήλινα αγγεία. Το 1996⁹ αποκαλύφθηκαν και ερευνήθηκαν οκτώ τάφοι, ανήκοντες στο οργανωμένο νεκροταφείο. Πρόκειται για τάφους κεραμοσκεπείς και κιβωτιόσχημους, με επεξεργασμένες ασβεστολιθικές πλάκες, όπως και πήλινες λάρνακες. Καλυπτήριες πλάκες δεν διασώζονται στο σύνολο των τάφων. Εντός της επίχωσης τους βρέθηκαν πήλινα κτερίσματα και χάλκινα νομίσματα. Τον Φεβρουάριο και τον Μάιο του 1997¹⁰ αποκαλύφθηκαν δεκατρείς τάφοι κιβωτιόσχημοι, κεραμοσκεπείς, καθώς και πήλινες λάρνακες. Οι τάφοι στο σύνολό τους ήταν συλημένοι ή διαταραγμένοι από τη ροή του νερού. Τα λίγα κτερίσματα αποτελούσαν πήλινα αγγεία, χάλκινα νομίσματα και χάλκινα κοσμήματα.

Η ίδρυση της πόλης των αρχαίων Γόμφων τοποθετείται στον 4ο αι. π.Χ. και ήταν αποτέλεσμα συνοικισμού γειτονικών κωμών. Στην κορυφογραμμή των λόφων που την περιβάλλουν διακρίνονται και σήμερα τα υλικά κατάλοιπα ισχυρής οχύρωσης¹¹. Η θέση είχε υψηλή στρατηγική σημασία στην αρχαιότητα καθότι ήλεγχε τις δύσβατες διόδους (Μεγάλες Πύλες) προς την Ήπειρο, την Αθαμανία, την Αμβρακία και τη Δολοπία μέσω της Πίνδου. Κατά τη διάρκεια του πρώτου Κοινού των Θεσσαλών (6ος-4ος αι. π.Χ.)¹² ανήκε διοικητικά στην τετράδα της Εστιαιώτιδας, η οποία μαζί με της Πελασιγίτιδα, τη Θεσσαλιώτιδα και τη Φθιώτιδα συγκροτούσαν το Κοινό των Θεσσαλών. Αναφορές στις αρχαίες πηγές θα συναντήσουμε στον Στέφανο Βυζάντιο και τον Λίβιο¹³. Ο Στράβων αναφέρει τους Γόμφους ως ένα από τα τέσσερα ισχυρά οχυρά της Εστιαιώτιδας, με την Τρίκκη, τη Μητρόπολη και την Πέλινα να συμπληρώνουν την τετράδα «...ιδρυμένον μεταξύ τεττάρων φρουρίων ὥσπερ ἐν τετραπλεύρῳ κειμένων, Τρίκκης τε καὶ Μητροπόλεως καὶ Πελλινναίου καὶ Γόμφων»¹⁴.

Ο Φίλιππος Β΄ ο Μακεδών, για να προστατεύσει τη Θεσσαλία ως κτήση του από τους Αθαμάνες μετά την κατάληψή της το 352 π.Χ., εποίκισε τους Γόμφους με μακεδονικό πληθυσμό ενισχύοντας παράλληλα τις οχυρώσεις. Το ιστορικό αυτό διάστημα και μέχρι το

⁶ Αθανασίου 2020, 11.

⁷ Χατζηαγγελάκης 1992, 264-265.

⁸ Χατζηαγγελάκης 1999, 329-331.

⁹ Χατζηαγγελάκης 2001, 356-357.

¹⁰ Χατζηαγγελάκης 2003, 473-474.

¹¹ Αθανασίου 2020, 9.

¹² Η περιοδολόγηση του Κοινού των Θεσσαλών είναι αρκετά ασαφής. Στην παρούσα έρευνα ακολουθείται η εξής περιοδολόγηση: Α΄ Κοινό των Θεσσαλών, 6ος-4ος αι. π.Χ., μακεδονική κυριαρχία: 352-197 π.Χ., Β΄ Κοινό των Θεσσαλών: 197-27 π.Χ. και Γ΄ Κοινό των Θεσσαλών: αυτοκρατορική περίοδος (27 π.Χ. και εξής). Βλ. Rogers 1932· Bouchon και Helly 2015.

¹³ Παναγοπούλου 2004, 543.

¹⁴ Στράβων, *Γεωγραφικά Θ΄*, 3, 17.

330 π.Χ. η πόλη μετονομάστηκε σε «Φιλίππους» ή «Φιλιππόπολις». Αυτή ακριβώς η στρατηγική θέση επιφύλαξε στην πόλη μία πλούσια συμμετοχή στο ιστορικό γίγνεσθαι. Στο πλαίσιο του Β΄ Μακεδονικού πολέμου η πόλη καταλήφθηκε από τους Αθαμάνες (198-191 π.Χ.), συμμάχους των Ρωμαίων, ενώ ανακαταλήφθηκε από τον Φίλιππο Ε΄ της Μακεδονίας (191-185 π.Χ.)¹⁵. Το 185 π.Χ. οι Γόμφοι εντάσσονται εκ νέου στο Θεσσαλικό Κοινό¹⁶. Κατά τη διάρκεια των εμφυλίων πολέμων μεταξύ των Ρωμαίων στρατηγών, καταλήφθηκαν από τον Ιούλιο Καίσαρα το 48 π.Χ. στην εκστρατεία του εναντίον του Πομπήιου, ενώ στην αυτοκρατορική εποχή η πόλη συνεχίζει να υφίσταται οικιστικά υπό ρωμαϊκή κυριαρχία, όπως και η υπόλοιπη Θεσσαλία¹⁷.

Οι αρχαίοι Γόμφοι παρουσιάζουν μία ιδιαίτερη ιστορική διαδρομή για την αρχαία Θεσσαλία, παράλληλη με αυτήν της Δημητριάδος της Μαγνησίας, η οποία ιδρύθηκε από τον Δημήτριο Πολιορκητή και παρουσίασε άνθηση τον 3ο αι π.Χ., καθώς επλήχθηκε από τους Μακεδόνες βασιλείς ως τόπος διαμονής τους. Λόγω της υψηλής στρατηγικής σημασίας των Γόμφων που απέρρευε από τη θέση της πόλης, προσκλήθηκε και οικονομική σημασία δεδομένου και του εποικισμού με μακεδονικό πληθυσμό, όπως αναφέρθηκε ήδη. Το γεγονός αυτό επιβεβαιώνεται από την κοπή νομισμάτων, αργυρών και χάλκινων σειρών που χρονολογούνται στο 352-344 π.Χ. Ειδικά οι χάλκινες κοπές που έχουν ως οπισθότυπο Δια αετοφόρο, τοποθετούνται στο 333/2 π.Χ., μετά τις κοπές του Αλεξάνδρου Γ΄ με πανομοιότυπο οπισθότυπο. Απαντούν δύο εθνικά ονόματα: το εθνικό όνομα ΦΙΛΙΠΠΟΠΟΛΙΤΩΝ στον οπισθότυπο των αργυρών εκδόσεων και ΓΟΜΦΕΩΝ/ΓΟΜΦΙΤΟΥΝ στον οπισθότυπο των χάλκινων εκδόσεων. Το γεγονός ότι τα δύο εθνικά ονόματα επιβεβαιώνονται επιγραφικά μόνο στην περίοδο του Αλεξάνδρου Γ΄ δείχνει ότι η μετονομασία ήταν βραχύβια και ίσως να αναβίωσε και πάλι όταν οι Γόμφοι ανακαταλήφθηκαν από τον Φίλιππο Ε΄ (191-185 π.Χ.)¹⁸. Είναι εμφανής η ιδιαίτερη μεταχείριση της πόλης από τους Μακεδόνες, καθώς στην περίοδο (352-197 π.Χ.) κατά την οποία η υπόλοιπη Θεσσαλία (Κοινό και ανεξάρτητες πόλεις) περιέρχονται στην οικονομική σφαίρα της Μακεδονίας που επέφερε οικονομικό μαρασμό συνεπεία της απώλειας της κυριαρχίας, οι αρχαίοι Γόμφοι προβαίνουν στην κοπή νομισμάτων και μάλιστα αργυρών. Η παρουσία τους ανιχνεύεται σε θησαυρούς και σε ανασκαφικά σύνολα¹⁹ των μακεδονικών πολέμων μαζί με μακεδονικά νομίσματα, δηλωτικό των ιδιαίτερων σχέσεων με αυτές²⁰. Η νομισματική κυκλοφορία των παραπάνω κοπών, όπως αυτή παρουσιάζεται στους θησαυρούς και στα μεμονωμένα ανασκαφικά νομίσματα, πανελλαδικά και εντός Θεσσαλίας, εμφανίζεται στον 3ο αι. π.Χ., αμέσως μετά την παραγωγική περίοδο, στο τέλος του 4ου αι. π.Χ., και λιγότερο στον 2ο αι. π.Χ. σε σχέση με την ανακατάληψη των Γόμφων από τον Φίλιππο Ε΄²¹.

Η παρούσα έρευνα δεν παρουσιάζει τη νομισματοκοπία της πόλης των αρχαίων Γόμφων, αλλά ανασκαφικά νομίσματα που ανευρέθηκαν στην αρχαιολογική περιοχή των αρχαίων Γόμφων και ανήκουν στις κοπές του Θεσσαλικού Κοινού και των Μακεδόνων βασιλέων, καθώς και των ελληνίδων πόλεων. Τα ανασκαφικά νομίσματα κοπής των Γόμφων (ν.122, 123, 124) συμβάλουν και αυτά στη νομισματική μικροκυκλοφορία της

¹⁵ Αθανασίου 2020, 9.

¹⁶ Stahlin 2002, 229.

¹⁷ Αθανασίου 2020, 9.

¹⁸ Παναγοπούλου 2004, 544.

¹⁹ IGCH 451 «Άγγιστα Σερρών 1928»· βλ. επίσης CH 7.102 «Νότια Μακεδονία 1980»· Παναγοπούλου (2004, 550) όπου γίνεται αναφορά σε ανασκαφικά νομίσματα Γόμφων από την περιοχή της Έδεσσας.

²⁰ Παναγοπούλου 2004, 551.

²¹ Ράλλη-Φωτοπούλου 2004, 313, 319, πιν. I & II.

αρχαιολογικής περιοχής. Λόγω κακής διατήρησης των νομισμάτων εικονίζονται εδώ μόνο επιλεγμένα παραδείγματα και ενδεικτικά από κάθε περίπτωση.

Τυπολογική κατάταξη των νομισμάτων

Η πλειονότητα των χάλκινων νομισμάτων που παρουσιάζονται στον κατάλογο ανήκουν σε κοπές του Κοινού των Θεσσαλών (77 νομίσματα), σε κοπές των Μακεδόνων Βασιλέων (36 νομίσματα), της Λάρισας (οχτώ νομίσματα), της Φάλαννας (τέσσερα νομίσματα) και των Γόμφων (τρία νομίσματα). Με δύο νομίσματα εμφανίζονται τα νομισματοκοπεία των Φερών, της Λαμίας, της Αθήνας και της Σικυώνος, ενώ με ένα νόμισμα εμφανίζονται αυτά της Φαρσάλου, των Μαγνητών της Πέλλινας, των Αθαμάνων, των Αινιάνων, της Ηπείρου και της Κορίνθου (πίν. 1), η τυπολογία των οποίων παρουσιάζεται παρακάτω.

Τυπολογία των χάλκινων νομισμάτων του Κοινού των Θεσσαλών

Τα χάλκινα νομίσματα του Κοινού των Θεσσαλών απαντούν σε πέντε εικονογραφικούς τύπους:

Τύπος Α. (εικ. 1).

Εμπρόσθια όψη: μακεδονική ασπίδα με πεντάκτινο αστέρι. Οπίσθια όψη: λύρα²² ή σφενδόνη²³. Επιγραφή ΘΕΣΣΑΛΩΝ²⁴ (v.1). Θεωρείται ότι αυτή η κοπή με το εθνικό ΘΕΣΣΑΛΩΝ ήταν ελεγχόμενη από τη μακεδονική κυριαρχία. Η έκδοση είναι εξαιρετικά σπάνια. Κατά τον Rogers χρονολογείται στο διάστημα 302-294 π.Χ. και σχετίζεται με την παγίωση της εξουσίας του Δημητρίου Πολιορκητή στη Θεσσαλία ή αργότερα με την ίδρυση του νομισματοκοπείου της Δημητριάδος²⁵.

Τύπος Β. (εικ. 2, 3).

Εμπρόσθια όψη: κεφαλή Αθηνάς προς δ. (ο Rogers την αναφέρει ως Ιτωνία Αθηνά)²⁶ με κορινθιακό κράνος και την επιγραφή του αξιωματούχου. Οπίσθια όψη: τριποδιζών ίππος προς δ. και την επιγραφή του εθνικού ονόματος ΘΕΣΣΑΛΩΝ²⁷. Ο συγκεκριμένος τύπος απαντά σε 19 νομίσματα του καταλόγου. Σε 12 από αυτά η επιγραφή του αξιωματούχου είναι δυσανάγνωστη· από τα υπόλοιπα: τέσσερα φέρουν την επιγραφή ΝΥΣΣΑΝΔΡΟΥ (v.5, 6, 7, 8), δύο την επιγραφή ΙΠΠ[ΑΙΤΑΣ] (v.11, 12), και ένα την επιγραφή ΦΕΡΕΚΡΑΤΗΣ (v.10). Χρονολόγηση: 197-146 ή 48-27 π.Χ.²⁸.

Τύπος Γ. (εικ. 4)

Εμπρόσθια όψη: κεφαλή δαφνοστεφούς Απόλλωνα προς δ.²⁹ Οπίσθια όψη: Αθηνά Ιτωνία στον τύπο της προμάχου προς δ. με αττικό κράνος, ασπίδα στο αριστερό χέρι και δόρυ στο δεξί, το εθνικό όνομα ΘΕΣΣΑΛΩΝ, ονόματα αξιωματούχων ή δικαστών, καθώς και μονογράμματα³⁰. Ο συγκεκριμένος τύπος απαντά σε 50 νομίσματα του καταλόγου. Σε δύο απαντούν οι επιγραφές : -ΟΛΥΞΕ- [ΠΟΛΥΞΕΝΟΥΣ] (v.34, 60), σε τέσσερα -ΙΠΠΟΛΟ- [ΙΠΠΟΛΟΧΟΥ] (v.36, 37, 38, 39), σε ένα -ΜΝ- (v.35), σε ένα -ΛΟΥ- [ΘΡΑΣΥΛΟΥ ή ΚΥΛΛΟΥ]

²² Rogers 1932, 18.

²³ BCD 2012, 25.

²⁴ Παρά την επιγραφή ΘΕΣΣΑΛΩΝ οι εικονογραφικοί τύποι είναι μακεδονικοί, δηλωτικό της ελεγχόμενης κοπής από τους Μακεδόνες.

²⁵ Rogers 1932, 18.

²⁶ Η ακριβής διατύπωση από τον Rogers (1932, 23): «*Head of Athene Itonia...*». Οι λατρείες της θεάς Αθηνάς και της θεότητας Ιτωνίας αρχικά ήταν διακριτές. Για τη σύζευξη των δύο λατρειών βλ. Βαϊσιπούλου 2012.

²⁷ Rogers 1932, 23· BCD 2012, 903-906.

²⁸ Rogers 1932, 23-24, v.43-49· BCD 2012, 904.1· βλ. επίσης Χατζηαγγελάκης 2004, 525.

²⁹ Rogers 1932, 20-22, v.5-37· BCD 2012, 900.1.

³⁰ Rogers 1932, 20-22· BCD 2012, 901.7.

(v.58), σε ένα ΘΡΑ[ΣΥΛΟΥ] (v.59), σε ένα ΝΥΣΣΑΝΔΡΟΥ (v.26), σε ένα -ΖΑ- (v.24) και τέλος σε ένα η επιγραφή -ΤΙ/ΜΑ- (v.62). Στα υπόλοιπα, λόγω φθοράς, δεν διασώζεται επιγραφή αξιωματούχου ή μονόγραμμα. Χρονολόγηση: 197-146 ή 48-27 π.Χ.³¹.

Τύπος Δ. (εικ. 5).

Εμπρόσθια όψη: κεφαλή Διός προς δ. με στεφάνι από φύλλα δρυός. Οπίσθια όψη: Αθηνά Ιτωνία στον τύπο της Προμάχου με την επιγραφή του εθνικού ονόματος ΘΕΣΣΑΛΩΝ και μονογράμματα. Η έκδοση αυτή είναι εξαιρετικά σπάνια και τα λίγα νομίσματα που σώζονται παρουσιάζουν μόνο μονογράμματα, χωρίς να αναγράφονται ονόματα αξιωματούχων με αποτέλεσμα να καθίσταται ακόμη πιο δύσκολη η χρονολόγησή της (v.70, 71, 72, 73, 74). Χρονολόγηση: 197-146 ή 48-27 π.Χ.³².

Τύπος Ε. (εικ. 6).

Εμπρόσθια όψη: κεφαλή Αθηνάς με κορινθιακό κράνος προς δ. Οπίσθια όψη: Αθηνά Ιτωνία με Νίκη στο αριστερό της χέρι, επιγραφή ΘΕΣΣΑΛΩΝ, καθώς και ονόματα αξιωματούχων: ΦΙΛΟΚΡΑΤΗΣ στον εμπροσθότυπο και ΙΤΑΛΟΥ, ΠΕΤΡΑΙΟΣ στον οπισθότυπο (v.76, 77). Σε αυτόν τον τύπο η Αθηνά παριστάνεται ολόσωμη, φέρουσα Νίκη στο προτεταμένο δεξί της χέρι με τα όπλα (ασπίδα και δόρυ) στο αριστερό και όχι στον τύπο της προμάχου. Χρονολόγηση: 48-27 π.Χ.³³.

Τυπολογία των χάλκινων νομισμάτων των Μακεδόνων βασιλέων

Τα νομίσματα του Αμύντα Γ΄ έχουν ως εμπροσθότυπο κεφαλή Ηρακλέους Πατρώου³⁴ και ως οπισθότυπο αετό σε παραλλαγές, είτε προς α. είτε προς δ. με φίδι στο ράμφος ή χωρίς (v.78, 79, 80: εικ. 7)³⁵. Η παρουσία των κοπών του Αμύντα Γ΄ στη θεσσαλική νομισματική ζώνη μπορεί να εξηγηθεί ιστορικά από τη μακρόχρονη βασιλεία του και από την ιστορική σύνδεση με τους Θεσσαλούς οι οποίοι τον βοήθησαν το 391 π.Χ. να επανέλθει στο θρόνο του. Οι χάλκινες κοπές του κάλυπταν τρία διαφορετικά βάρη, είχαν σταθερά ως εμπροσθότυπο κεφαλή Ηρακλέους, σπανιότερα κεφαλή Απόλλωνος στην παραδοσιακή εικονογραφία του θεού, ενώ στην οπίσθια όψη εναλλάσσονταν ο αετός, ο κεραυνός, το ημίτομο κάπρου, διασταυρούμενα ρόπαλο-τόξο ή ρόπαλο (όπλα Ηρακλέους)³⁶.

Τα αποδιδόμενα στις μεταθανάτιες κοπές του Αλεξάνδρου Γ΄ ανήκουν σε δύο τύπους: Α. κεφαλή Ηρακλέους/ρόπαλο, φαρέτρα, τόξο (v.81: εικ. 8) και Β. κεφαλή νέου/ιππέας σε ίππο που καλπάζει (v.82). Από τις τρεις κατηγορίες εικονογραφικών τύπων της νομισματοκοπίας του Αλεξάνδρου στους Γόμφους απαντούν οι δύο παραπάνω. Η τρίτη κατηγορία είναι: μακεδονική ασπίδα με κεφαλή Ηρακλέους ή γοργόνειο ως επίσημα/μακεδονικό κράνος με λοφίο³⁷.

Τα νομίσματα του Κασσάνδρου έχουν ως εμπροσθότυπο κεφαλή Ηρακλέους και ως οπισθότυπο ιππέα και τις επιγραφές ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΚΑΣΣΑΝΔΡΟΥ (v.83-91) (εικ. 9). Οι κοπές αυτές ανήκουν στη δεύτερη εποχή της νομισματοκοπίας του Κασσάνδρου (305/4-297 π.Χ.),

³¹ Rogers 1932, 20-22· *BCD* 2012· βλ. επίσης Χατζηαγγελάκης 2004, 525.

³² Rogers 1932, 24-25, εικ. 7· Hoover 2014, 221.

³³ Rogers 1932, 27 εικ. 12· *BCD* 2012, 907.2, 908.1,2.

³⁴ Ο Ηρακλής απεικονίζεται είτε αγένειος (κοπές Αλεξάνδρου Γ΄ και αργυρά διώβολα, τετρώβολα, χάλκινα Αμύντα Γ΄), είτε γενειοφόρος (αργυροί στατήρες Αμύντα Γ΄, αλλά πάντοτε με τη λεοντοκεφαλή (Τσαγκάρη 2011, 124). Η χρήση του εικονογραφικού αυτού τύπου συνδέεται με τους καταγωγικούς μύθους των Μακεδόνων. Προβάλλεται ως ο μυθικός προπάτωρ όχι μόνο της δυναστείας των Τημενιδών, αλλά όλων των Μακεδόνων, σταθερό προπαγανδιστικό και ενωτικό στοιχείο με τους Έλληνες (Τσαγκάρη 2011, 234)· βλ. επίσης Γκαδόλου 2018, 64, 217-218.

³⁵ Ψωμά 2002, 29-30.

³⁶ Ψωμά 2002, 26-32.

³⁷ Price 1991, 27.

οπότε και τίθεται ο τίτλος ΒΑΣΙΛΕΩΣ επί των νομισμάτων, ενώ στην πρώτη περίοδο της επιτροπείας του επί του Αλεξάνδρου Δ΄ (316-306 π.Χ.) τα νομίσματα φέρουν μόνο το όνομά του (ΚΑΣΣΑΝΔΡΟΥ). Ο τύπος κεφαλή Ηρακλέους/υπέας καλύπτει το 50% της νομισματικής του παραγωγής. Με βάση νεότερες προσεγγίσεις η έναρξή του τοποθετείται στο 302 π.Χ. και διατηρείται και μετά τον θάνατό του³⁸.

Τα νομίσματα του Δημητρίου Πολιορκητή έχουν ως εμπροσθότυπο μακεδονική ασπίδα που φέρει επίσημα με το μονόγραμμα ΔΗ ή ΔΗΡ και ως οπισθότυπο μακεδονικό κράνος (ν.92, 93) (εικ. 10)³⁹.

Τα νομίσματα του Αντιγόνου Γονατά απαντούν σε τρεις τύπους: Α. εμπρόσθια όψη: κεφαλή Αθηνάς με κορινθιακό κράνος, οπίσθια όψη: Πάνας εγείρει τρόπαιο (εικ. 11) (ν.94-103). Στον οπισθότυπο απαντούν τα μονογράμματα Α [ΑΝΤΙΓΟΝΟΥ], Β/Α [ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΑΝΤΙΓΟΝΟΥ] και το συμπλήρωμα ΑΝΤ [ΑΝΤΙΓΟΝΟΥ]⁴⁰. Β. εμπρόσθια όψη: κεφαλή Ηρακλή Πατρώου, οπίσθια όψη: υπέας σε τριποδιζόντα ίππο (ν.104, 105). Γ. εμπρόσθια όψη: μακεδονική ασπίδα, οπίσθια όψη: μακεδονικό κράνος (ν.106, 107). Ο τύπος Αθηνά/Πάνας είναι ο πλέον διαδεδομένος της νομισματοκοπίας του Αντιγόνου Γονατά, του οποίου προηγήθηκε ο τύπος μακεδονική ασπίδα/μακεδονικό κράνος και ακολούθησε ο τύπος Ηρακλής/υπέας⁴¹.

Η κοπή Φιλίππου Ε΄ (ν.108) έχει ως εμπροσθότυπο κεφαλή δαφνοστεφανωμένου Ποσειδώνα προς δ. και ως οπισθότυπο Αθηνά Αλκίδημο οπλισμένη σε θέση μάχης (τύπος της προμάχου), με μακεδονική ασπίδα στο αριστερό χέρι και κεραυνό στο δεξιό (εικ. 12)⁴².

Τυπολογία των χάλκινων νομισμάτων των Θεσσαλικών πόλεων

Από τις Θεσσαλικές πόλεις που εμφανίζονται στον κατάλογο ξεχωρίζει το σημαντικό νομισματοκοπείο της Λάρισας που εγκαινιάζει τη Θεσσαλική νομισματοκοπία πριν το 480 π.Χ. κόβοντας νομίσματα στον περσικό κανόνα και μετά το ιστορικό αυτό ορόσημο στον αιγινήτικο κανόνα⁴³. Είναι το μόνο νομισματοκοπείο που τα νομίσματά του κυκλοφορούν σε όλη την επικράτεια της Θεσσαλίας και στις περιόικες περιοχές, δηλαδή η νομισματική του ζώνη ταυτίζεται με αυτήν του Θεσσαλικού Κοινού, αλλά σε μικρότερη ποσοτική κλίμακα. Στις χάλκινες εκδόσεις κυριαρχεί ο τύπος κεφαλή νύμφης Λάρισας⁴⁴/ίππος ή υπέας (ν.114-121) (εικ. 13)⁴⁵. Η χάλκινη νομισματοκοπία της αναπτύσσεται στις περιόδους 400-344, 306-197, 197-146 και 48-27 π.Χ.⁴⁶. Το τοπικό νομισματοκοπείο των Γόμφων εκπροσωπείται στον κατάλογο με τον επικρατέστερο τύπο των χάλκινων εκδόσεών του: κεφαλή Ήρας/Δίας Παλαμναίος ή Ακραίος, χρονολογημένο στο δεύτερο μισό του 4ου έως τον πρώιμο 3ο αι. π.Χ. (ν.122-124) (εικ. 14)⁴⁷. Αναλόγως το νομισματοκοπείο της Φάλαννας εκπροσωπείται από τον συνηθέστερο τύπο κεφαλή νέου (Αρη)/κεφαλή νύμφης Φάλαννας, χρονολογημένο στον 4ο και τον πρώιμο 3ο αι. π.Χ. (ν.125-128) (εικ. 15)⁴⁸. Η Φάρσαλος, σημαντική πόλη της κλασικής περιόδου, εκπροσωπείται με τον τύπο κεφαλή Αθηνάς σε 3/4

³⁸ Γκατζόλης 2012, 388-390.

³⁹ Γκατζόλης 2010, 2: 60.

⁴⁰ Παπαγεωργιάδου 2018, 456 εικ. 14 ν.δ΄.

⁴¹ Γκατζόλης 2010, 2: 61.

⁴² Παπαγεωργιάδου 2018, 457 εικ. 15 ν.β΄· βλ. επίσης Τσαγκάρη 2011, 61 ν.103.

⁴³ Για την εξέλιξη των σταθμητικών κανόνων στη Θεσσαλία και τη Μακεδονία, καθώς και τη συμπεριφορά τους ως νομισματικών ζωνών βλ. Ψωμά 2011 και Psoma 2015.

⁴⁴ Τσαγκάρη 2011, 153.

⁴⁵ Decourt κ.ά. 2004, 697· βλ. επίσης BCD 2012, 130, 166, 167.

⁴⁶ Rogers 1932, 92-93.

⁴⁷ Decourt κ.ά. 2004, 693· βλ. επίσης BCD 2012, 48· Παναγοπούλου 2004, 545-549.

⁴⁸ Decourt κ.ά. 2004, 726· βλ. επίσης BCD 2012, 241.

με τρίλοφο κράνος/υπηέας σε τριποδιζοντα ίππο και χρονολογείται στο 400-344 π.Χ.⁴⁹ (v.133) (εικ. 18). Η Πέλινα, πόλη της ίδιας θεσσαλικής τετράδας με τους Γόμφους, εκπροσωπείται με τον τύπο έφιππος κρανοφόρος κρατώντας ακόντιο σε τριποδιζοντα ίππο/η Μαντώ σε στάση και χρονολογείται στο 306-197 π.Χ.⁵⁰ (v.134) (εικ. 19). Τέλος οι Φερές εκπροσωπούνται με τους τύπους κεφαλή Εκάτης/κρήνη σε μορφή λεοντοκεφαλής (εικ. 17) και ημίτομο ταύρου/ημίτομο ίππου. Και οι δύο εκδόσεις χρονολογούνται στο α΄ μισό του 4ου αι. π.Χ. (v.131, 132)⁵¹.

Τυπολογία των χάλκινων νομισμάτων των περιόικων πόλεων και εθνών

Το νομισματοκοπέιο των Μαγνήτων εκπροσωπείται με τον τύπο κεφαλή δαφνοστεφούς Διός/κένταυρος Χείρων που χρονολογείται στον 2ο αι. π.Χ.⁵² (v.129) (εικ. 16). Το νομισματοκοπέιο της Λαμίας εκπροσωπείται με τον τύπο κεφαλή Νύμφης Λαμίας/Φιλοκλήτης γονυπετής με τόξο. Χρονολογείται στο 400-350 π.Χ.⁵³ (v.137, 138) (εικ. 22). Το νομισματοκοπέιο των Αθαμάνων εκπροσωπείται με τον τύπο κεφαλή πεπλοφόρου γυναικός/όρθια γυναικεία μορφή (Διώνη;). Χρονολογείται στο 220-185 π.Χ.⁵⁴ (v.135) (εικ. 20). Το νομισματοκοπέιο των Αινιάνων εκπροσωπείται με νομίσματα του τύπου κεφαλή Αθηνάς με κορινθιακό κράνος/σφενδονιστής. Χρονολογείται στο 168-146 π.Χ.⁵⁵ (v.136) (εικ. 21). Τέλος το βασίλειο της Ηπείρου εκπροσωπείται με νομίσματα του τύπου κεφαλή δαφνοστεφανωμένου Δωδωναίου Δία/κεραυνός εντός στεφάνου, του βασιλέως Πύρρου. Χρονολογείται στο 295-272 π.Χ. (v.139) (εικ. 23)⁵⁶.

Τυπολογία των χάλκινων νομισμάτων άλλων ελληνίδων πόλεων

Τα νομίσματα της Αθήνας παρουσιάζονται σε δύο τύπους: Α. κεφαλή Αθηνάς με κράνος/γλαύκα κατενώπιον με ανοιχτά φτερά (v.140). Χρονολογείται στο 224/23-198 π.Χ.⁵⁷ και Β. Κεφαλή Αθηνάς με αττικό κράνος/δύο γλαύκες, η μία προς τα δεξιά και η άλλη κατενώπιον (v.141). Χρονολογείται στο 320-300 π.Χ.⁵⁸ (εικ. 24). Η Σικυώνα εκπροσωπείται με δύο τύπους: Α. περισσότερι επάνω σε κλαδί προς αριστερά/το γράμμα Σ μέσα σε πλαίσιο (v.142) και Β. περισσότερι προς αριστερά/επιγραφή ΣΙ μέσα σε στεφάνι ελιάς (v.143) (εικ. 25). Και οι δύο τύποι χρονολογούνται στον 5ο αι. π.Χ.⁵⁹ Η Κόρινθος εκπροσωπείται με τον τύπο Πήγασος/τρίαίνα (v.144). Το νόμισμα χρονολογείται τον 4ο αι. π.Χ.⁶⁰ (εικ. 26). Τέλος η Πέλλα εκπροσωπείται με τον τύπο κεφαλή Αθηνάς/ίππος τρεφόμενος (v.145). Χρονολογείται στο 187-168/7 π.Χ.⁶¹ (εικ. 27).

Νομισματική κυκλοφορία

Η ανασκαφική δραστηριότητα στον αρχαιολογικό χώρο των αρχαίων Γόμφων έφερε στο φως 145 χάλκινα νομίσματα στα οποία είναι δυνατό να διαγνωσθεί ο τύπος τους και 74

⁴⁹ Rogers 1932, εικ. 261-273· *BCD* 2012, 272· Lavva 2001.

⁵⁰ Rogers 1932, εικ. 231· βλ. επίσης *BCD* 2012, 226.

⁵¹ Rogers 1932, εικ. 280· βλ. επίσης *BCD* 2012, 284.

⁵² Hoover 2014, v.64· βλ. επίσης *BCD* 2012, v.182.

⁵³ *BCD* 2012, v.128.

⁵⁴ *SNG GREECE* 6, v.455-457.

⁵⁵ Rogers 1932, εικ. 60, 61· βλ. επίσης *BCD* 2012, 36, 37.

⁵⁶ *SNG GREECE* 5, v.451· *SNG GREECE* 3, v.596.

⁵⁷ Hoover 2014, v.1700· Cleiner 1975, v.85, 191, 227.

⁵⁸ Hoover 2014, v.1726. *SNG GREECE* 5, αρ. 709-712.

⁵⁹ *SNG GREECE* 5, v.873 (τύπος Α), *SNG GREECE* 5, v.874 (τύπος Β).

⁶⁰ Hoover 2014, v.1909.

⁶¹ *SNG GREECE* 5, v.295.

νομίσματα προχωρημένης διάβρωσης⁶², τα οποία παραμένουν αδιάγνωστα. Το σύνολο των νομισμάτων χρονολογείται από τον 5ο αι. έως το 27 π.Χ., με την πλειοψηφία τους να ανήκει στις κοπές του Κοινού των Θεσσαλών (52,4%), οι οποίες χρονολογούνται στον 2ο-1ο αι. π.Χ. Οι κοπές των Μακεδόνων βασιλέων καταλαμβάνουν το 24,8% , με τις εκδόσεις του Αντιγόνου Γονατά και του Κασσάνδρου να καταλαμβάνουν τις πρώτες θέσεις μεταξύ αυτών. Πέντε αδιάγνωστα νομίσματα αποδίδονται σε κοπές Μακεδόνων βασιλέων, ενώ ένα νόμισμα που αποδίδεται στην πόλη της Πέλλας αφορά κοπή μετά το 168 π.Χ. και την κατάλυση του μακεδονικού βασιλείου. Τα νομίσματα των Μακεδόνων βασιλέων χρονολογούνται στη διάρκεια της βασιλείας τους, ενώ τα νομίσματα του Αλεξάνδρου Γ' είναι μεταθανάτιες κοπές (πίν. 1).

Το νομισματοκοπέιο της Λάρισας συμμετέχει με οχτώ νομίσματα με κοπές 4ου, 3ου, 2ου και 1ου αι. π.Χ. Το νομισματοκοπέιο των Γόμφων με τρία νομίσματα που χρονολογούνται στην περίοδο 323-283 π.Χ. Το νομισματοκοπέιο της Φάλαννας εκπροσωπείται με τέσσερα νομίσματα, χρονολογημένα στον 4ο, 3ο και 2ο αι. π.Χ. Με δύο νομίσματα εκπροσωπούνται τα νομισματοκοπέια του Κοινού των Μαγνήτων (197-146 π.Χ.), της Λαμίας (4ος αι. π.Χ.), του Αλεξάνδρου των Φερών (4ος αι. π.Χ.), των Αθηνών (320-300 και 224/23-198 π.Χ.), και της Σικυώνος (5ος αι. π.Χ.). Με ένα νόμισμα εκπροσωπούνται τα νομισματοκοπέια της Φαρσάλου (4ος αι. π.Χ.), της Πέλινας (4ος έως 3ος αι. π.Χ.), της Ηπείρου (βασιλέως Πύρρου 295-272 π.Χ.), των Αθαμάνων (220-185 π.Χ.), των Αινιάνων (168-1ος αι. π.Χ.) και της Κορίνθου (4ος αι. π.Χ.) (πίν.Ι).

Η συντριπτική πλειοψηφία των ανασκαφικών νομισμάτων από τους αρχαίους Γόμφους ανήκει στις κοπές του Β' Κοινού των Θεσσαλών. Η αριθμητική υπεροχή τους οφείλεται στη μακρά παρουσία του Θεσσαλικού Κοινού στη νομισματοκοπία, στο γεγονός ότι οι Γόμφοι αποτελούν μέρος της θεσσαλικής νομισματικής ζώνης και μέλος του Κοινού από το 185 π.Χ. και εξής, στην πλήρη σχεδόν αντικατάσταση των νομισμάτων των θεσσαλικών πόλεων από αυτά του Κοινού τον 2ο και 1ο αι. π.Χ. και τέλος στον όγκο της παραγωγής του Κοινού, δηλωτικό της μεγάλης ανάπτυξης της Θεσσαλίας μετά την απελευθέρωση από τους Μακεδόνες. Φαίνεται τελικά ότι ο όγκος παραγωγής ενός νομισματικού τύπου είναι καθοριστικής σημασίας για την παρουσία του στα ανασκαφικά νομίσματα. Η σημαντική παρουσία των μακεδονικών νομισμάτων εξηγείται από την πολιτική ιστορία της πόλεως των Γόμφων και τη σύνδεσή τους με τη μακεδονική στρατιωτική παρουσία και τον μακεδονικό εποικισμό την περίοδο της πρώτης κατάκτησης της Θεσσαλίας από τον Φίλιππο Β' το 352 π.Χ., τη μετατροπή της σε στρατηγικό προγεφύρωμα έναντι των Ηπειρωτών και των Αθαμάνων αρχικά, και των Ρωμαίων αργότερα από τον Φίλιππο Ε'. Η υπόλοιπη κυκλοφορία συμπληρώνεται από τις κοπές θεσσαλικών πόλεων του 5ου, 4ου και 3ου αι. π.Χ., όπως του σημαντικού σε όγκο παραγωγής και διάρκειας νομισματοκοπέιου της Λάρισας, του νομισματοκοπέιου της Φάλαννας και του Αλεξάνδρου των Φερών. Το τοπικό νομισματοκοπέιο των Γόμφων εκπροσωπείται με τρία νομίσματα. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η παρουσία του Κοινού των Μαγνήτων με δύο νομίσματα κομμένα στον 2ο αι. π.Χ., παράλληλα με την άνθηση του Θεσσαλικού Κοινού, επιβεβαιώνοντας την ανεξαρτητοποίηση των περιόικων περιοχών⁶³

⁶² Ο αριθμός και η τυπολογική κατάταξη των νομισμάτων προκύπτουν από το αρχείο της Εφορίας Αρχαιοτήτων Καρδίτσας, όπου κάθε νόμισμα φέρει αριθμό καταγραφής (ΑΜΚ).

⁶³ Η πρακτική αυτή ακολουθείται από την παλαιότερη ακόμη βιβλιογραφία, όπως για παράδειγμα στην ιδιαίτερα σημαντική γεωγραφική και τοπογραφική μελέτη του Stahlin (2002) όπου διαχωρίζονται οι περιόικες περιοχές (Περραιβών, Μαγνήτων, Αθαμάνων, Φθιωτίδων Αχαιών, Μαλιαίων, Αινιάνων, Οιτέων) και εξετάζονται χωριστά από την «κυρίως Θεσσαλία» που συγκροτείται από τις Τετράδες (Πελασιώτις, Εστιαιώτις, Θεσσαλιώτις, Φθιώτις). Έναν πρακτικό διαχωρισμό προτείνει ο Helly (1995) με την πρόταση να ακολουθείται ο

από το Θεσσαλικό Κοινό σε αυτήν την περίοδο. Το σύνηθες φαινόμενο της κυκλοφορίας των νομισμάτων των όμορων περιοχών επιβεβαιώνεται με την παρουσία νομισμάτων των Αθαμάνων, των Αινιάνων, της Φαρσάλου και της Λαμίας. Εκτός της ευρύτερης θεσσαλικής νομισματικής ζώνης εκπροσωπούνται μόνο η Αθήνα, η Κόρινθος και η Σικυώνα. Τα παραπάνω αποτελέσματα ενδέχεται να διαφοροποιηθούν στην περίπτωση που συντηρηθούν τα αδιάγνωστα νομίσματα και καταταγούν στις κατηγορίες των διαγνωσθέντων. Η Θεσσαλία (θεσσαλικό κράτος και περιοικές περιοχές) αντιμετωπίζεται από την παρούσα έρευνα ως ενιαία και διακριτή νομισματική ζώνη⁶⁴.

Ταφικά νομίσματα

Από το σύνολο των 145 νομισμάτων τα 31 (21%) προέρχονται από ταφές. Τα 27 από αυτά ανευρέθησαν στις ταφές του οργανωμένου νεκροταφείου, από το σύνολο των 43 τάφων που έχουν ερευνηθεί, ενώ τέσσερα προήλθαν από μεμονωμένες ταφές εκτός του νεκροταφείου. Δώδεκα νομίσματα ανήκουν στις κοπές του Β΄ Θεσσαλικού Κοινού (38,7%), η πλειοψηφία των οποίων (οχτώ νομίσματα) ανήκει στον τύπο Απόλλων δαφνοστεφής/Αθηνά Ιτωνία πρόμαχος. Ακολουθούν οι τύποι κεφαλή Αθηνάς/τριποδίζον ίππος με δύο νομίσματα και ο τύπος δρυοστεφής Δίας/Αθηνά Ιτωνία πρόμαχος, επίσης με δύο νομίσματα. Δώδεκα νομίσματα ανήκουν στις κοπές των μακεδόνων βασιλέων (38,7%). Από το οργανωμένο νεκροταφείο προέρχονται τρία νομίσματα του Κασσάνδρου, τέσσερα νομίσματα του Αντιγόνου Γονατά, ένα Αλεξάνδρου Γ΄ και ένα αδιάγνωστο μακεδόνων βασιλέων. Από τις μεμονωμένες ταφές προέρχονται τρία νομίσματα του Κασσάνδρου, τα οποία βρέθηκαν στην ίδια ταφή (Τάφος 1, θέση Γεροπλάτανος). Δύο νομίσματα ανήκουν στις κοπές της Λάρισας (6,5%), δύο σε αυτές της Φάλαννας και ένα στις κοπές της Αθήνας. Μία πρώτη παρατήρηση είναι ότι στα ταφικά νομίσματα παρουσιάζονται οι επικρατέστεροι τύποι της γενικότερης μικροκυκλοφορίας των Γόμφων. Ειδικότερα στα προερχόμενα από το οργανωμένο νεκροταφείο υπερτερούν τα νομίσματα του Β΄ Κοινού των Θεσσαλών (11 νομίσματα), ακολουθούν τα μακεδονικά (εννέα νομίσματα) και οι κοπές Λάρισας με σχεδόν το ίδιο ποσοστό (6,5%) όπως στη γενικότερη μικροκυκλοφορία των Γόμφων.

Νομισματική κυκλοφορία κοπών του Θεσσαλικού Κοινού στη Θεσσαλία

Στο πλαίσιο της έρευνας επιχειρήθηκε συγκριτική μελέτη της μικροκυκλοφορίας των αρχαίων Γόμφων με τα αποτελέσματα της νομισματικής κυκλοφορίας σε άλλες θεσσαλικές θέσεις όπου υπάρχουν δημοσιευμένες μελέτες, σχετικά με την παρουσία των νομισμάτων του Κοινού των Θεσσαλών για τη διεύρυνση της εικόνας της γενικότερης νομισματικής κυκλοφορίας στη Θεσσαλία. Η εικόνα που μας δίνεται είναι η εξής: τα νομίσματα του Κοινού των Θεσσαλών αποτελούν την συντριπτική πλειοψηφία (78%) των θεσσαλικών κοπών (Κοινό των Θεσσαλών και θεσσαλικές πόλεις), ποσόστωση που βρίσκεται σε σχετική αναλογία με αυτήν στους δημοσιευμένους θησαυρούς, για ευρήματα εντός της Θεσσαλίας,

γενικός γεωγραφικός όρος «Θεσσαλία» με την αρχαία γεωγραφική προσέγγιση που περικλείει και τις περιοικές περιοχές, και τον όρο «Θεσσαλικό Κράτος» για να περιγράψει την πολιτική συγκρότηση των Τετράδων στο Κοινό των Θεσσαλών. Για την καθαρά νομισματική προσέγγιση αυτός ο διαχωρισμός είναι μάλλον υποχρεωτικός, καθώς οι περιοικές περιοχές από τις αρχές του 4ου έως το τέλος του 3ου αι. π.Χ. έχουν ήδη ανεξαρτητοποιηθεί πολιτικά από το Κοινό των Θεσσαλών και διαγράφουν τη δική τους πολιτική και νομισματική πορεία στους επόμενους αιώνες, με τις σχετικές διακυμάνσεις που ακολουθούν τα ιστορικά γεγονότα.

⁶⁴ Για την έννοια της νομισματικής ζώνης (επιχώριο και διεθνές νόμισμα), τους σταθμητικούς κανόνες και τη συμπεριφορά των νομισματικών ζωνών της Μακεδονίας και της Θεσσαλίας βλ. Ψωμά 2011 και Psoma 2015.

με χρονολογία απόκρυψης στον 2ο αι. π.Χ. (89,11%) και με απόκρυψη στον 2ο έως 1ο αι. π.Χ. (94,86%)⁶⁵. Ανάλογη εικόνα παρουσιάζεται και στα μεμονωμένα ευρήματα (ανασκαφικά, περισυλλογές, παραδόσεις), όπου στο σύνολο των θεσσαλικών νομισμάτων και στο σύνολο των θεσσαλικών θέσεων, το ποσοστό των κοπών του Κοινού ανέρχεται στο 57,28% (2ος-1ος αι. π.Χ.)⁶⁶. Επιβεβαιώνεται και εδώ, όπως και στις περισσότερες θέσεις, η συνύπαρξη των κοπών του Θεσσαλικού Κοινού με τις κοπές των Μακεδόνων βασιλέων⁶⁷. Η υπαγωγή της Θεσσαλίας στη μακεδονική οικονομική ζώνη από τον Φίλιππο Β΄ έως το 197 π.Χ., η μακρά παρουσία μακεδονικών φρουρών σε στρατηγικές θέσεις, όπως ήταν αυτή των Γόμφων και της Δημητριάδος (έδρα του Δημητρίου Πολιορκητή και των λοιπών Αντιγονιδών). Η πιθανή χρήση του νομισματοκοπείου της για τις κοπές των Μακεδόνων από τον Αντίγονο Γονατά και μετέπειτα, φαίνεται να τροφοδότησε τη νομισματική κυκλοφορία στη Θεσσαλία επί μακρόν⁶⁸. Η νομισματική κυκλοφορία αντανάκλα την ιστορική εξέλιξη της απελευθέρωσης της Θεσσαλίας από την κυριαρχία των Μακεδόνων, την άνθηση του Θεσσαλικού Κοινού και την κοπή νομισμάτων σε μεγάλες ποσότητες, γεγονός που εξηγεί τη συχνή παρουσία τους στους θησαυρούς, αλλά και στα προερχόμενα από ανασκαφική δραστηριότητα, όπως στην περίπτωση των Γόμφων. Το μεγαλύτερο ποσοστό απαντά εντός των ορίων του θεσσαλικού χώρου, ενώ η μικρή παρουσία στον ευρύτερο ελληνικό χώρο της τάξεως 3-4% στους θησαυρούς πανελλαδικά, δείχνει ότι το νόμισμα του Κοινού είναι κυρίως νόμισμα της εσωτερικής νομισματικής κυκλοφορίας. Παρόλα αυτά, παρατηρείται διείσδυση των νομισμάτων του Κοινού σε όμορες νομισματικές ζώνες, όπως της Μακεδονίας, της Θράκης, της Ηπείρου, της Στερεάς Ελλάδας, ακόμη και της Αττικής, ειδικά στον 2ο-1ο αι. π.Χ., δηλαδή την εποχή της ακμής του, στα νομίσματα που προέρχονται από ανασκαφική δραστηριότητα, περισυλλογή και παραδόσεις⁶⁹.

Η έρευνα που διενεργήθηκε σε 1.816 νομίσματα θεσσαλικών νομισματοκοπειών της συλλογής του μουσείου της Λάρισας (προερχόμενα από ανασκαφική δραστηριότητα, περισυλλογές, παραδόσεις και κυρίως κατασχέσεις), με χρονικό εύρος κοπής 5ος-1ος αι. π.Χ., έδειξε τη συντριπτική παρουσία των κοπών του Κοινού των Θεσσαλών με 716 νομίσματα (29 αργυρά και 687 χάλκινα), ποσοστό 39,4% επί του συνόλου των νομισμάτων⁷⁰, ενώ αντίστοιχα η παρουσία των νομισμάτων του Κοινού στα ανασκαφικά νομίσματα στο σύνολο του θεσσαλικού χώρου φτάνει το 18,37%, ενώ στα προερχόμενα από θησαυρούς εντός του θεσσαλικού χώρου το ποσοστό είναι 46,8% για την ίδια περίοδο⁷¹. Και σε αυτή τη σύγκριση με την αναλογικότητα στην εικόνα της νομισματικής κυκλοφορίας των Γόμφων (52,4%) φαίνεται η ομοιομορφία της νομισματικής κυκλοφορίας των νομισμάτων του Κοινού εντός της Θεσσαλίας.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η σύγκριση με τα ανασκαφικά νομίσματα των Φερών. Στις ανασκαφές που πραγματοποιήθηκαν σε τέσσερις αντιπροσωπευτικούς τομείς της αρχαίας πόλης των Φερών, σε αδιατάραχτα στρώματα της ελληνιστικής περιόδου, προέκυψε η παρουσία νομισμάτων του Κοινού των Θεσσαλών σε όλες ανεξαιρέτως τις θέσεις και με ποσοστό υψηλότερο από όλα τα νομισματοκοπεία που εμφανίζονται. Στη δεύτερη και τρίτη θέση ακολουθούν οι κοπές του Αντιγόνου Γονατά και του Κοινού των

⁶⁵ Ράλλη-Φωτοπούλου 2004, 313, πίν. I.

⁶⁶ Ράλλη-Φωτοπούλου 2004, 319, πίν. II.

⁶⁷ Ράλλη-Φωτοπούλου 2004, 311-312.

⁶⁸ Δουλγέρη-Ιντζεσιλογλου και Μουστάκα 2004, 505.

⁶⁹ Ράλλη-Φωτοπούλου 2004, 318-321, πίν. II.

⁷⁰ Καραπάνου κ.ά. 2004, 561, πίν. IV.

⁷¹ Ράλλη-Φωτοπούλου 2004, 319, πίν. I & II.

Μαγνήτων. Το αποτέλεσμα αυτό μάλιστα έδωσε τη δυνατότητα καθορισμού *terminus ante quem*⁷² στον 1ο αι. π.Χ. για τη χρονολόγηση των θέσεων⁷³. Ενδιαφέρον είναι ότι στην ίδια περίοδο (2ος-1ος αι. π.Χ.) που το Κοινό των Θεσσαλών καταγράφει υψηλά ποσοστά παρουσίας (57%), το Κοινό των Μαγνήτων καταγράφει επίσης μεγάλα ποσοστά (53%) στην κυκλοφορία εντός της Θεσσαλίας για τα θεσσαλικά ανασκαφικά νομίσματα στον 2ο αι. π.Χ., ενώ στον 1ο αι. π.Χ. δεν καταγράφει παρουσία. Υποδηλώνεται, ότι το Κοινό των Θεσσαλών υποκαθιστά τις υπόλοιπες νομισματοκοπίες στον 2ο και τον 1ο αι. π.Χ. Αν και μικρότερα τα ποσοστά εμφάνισης του Κοινού των Περραιβών (6,67%) και των Ουτέων (20%) σε θεσσαλικά ανασκαφικά νομίσματα που βρέθηκαν εκτός της Θεσσαλίας, φαίνεται ότι η περίοδος 2ος-1ος αι. π.Χ. ανήκει στη νομισματοκοπία των ομοσπονδιών⁷⁴.

Στη νομισματική κυκλοφορία της Αργιθέας, πρωτεύουσας της αρχαίας Αθαμανίας, η νομισματική παρουσία κυριαρχείται από τις κοπές της Αμβρακίας (50%) και του Κοινού των Θεσσαλών (21,5%), γεγονός που μαρτυρεί την οικονομική διεισδυση σε μία περιόικη περιοχή, η οποία είχε ειδική πολιτική και οικονομική σχέση με τη δυτική Ελλάδα και κυρίως την Αμβρακία όπως μαρτυρεί το υψηλό ποσοστό νομισμάτων της⁷⁵.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει και η σύγκριση της νομισματικής κυκλοφορίας των κοπών του Κοινού των Θεσσαλών σε μία περιοχή όμορη του ευρύτερου θεσσαλικού χώρου. Κατά τις αρχαιολογικές έρευνες στην Αιανή, πρωτεύουσα της αρχαίας Ελιμιώτιδας (περιοχή Κοζάνης) και σε άλλες θέσεις στην περιοχή, όπως στα Σέρβια και στη Ξηρολίμνη, εντός της μακεδονικής νομισματικής ζώνης, διαπιστώθηκε σημαντική παρουσία νομισμάτων του Κοινού των Θεσσαλών που αγγίζει το 10% και απαντά σε όλες τις θέσεις. Πρόκειται για χάλκινες κοπές που χρονολογούνται στην ακμή του Κοινού, δηλαδή από το 197 έως τον 1ο αι. π.Χ. ή το 168 έως τον 1ο αι. π.Χ., σύμφωνα με τους ερευνητές της συγκεκριμένης έρευνας, οι οποίοι αναφέρονται μάλιστα στο υπαρκτό θέμα της χρονολόγησης της έναρξης της νομισματοκοπίας του Κοινού των Θεσσαλών, θεωρώντας την απίθανη πριν το 168 π.Χ.⁷⁶ Η συγκεκριμένη έρευνα συνδέει την έναρξη της νομισματοκοπίας του Κοινού με τη νομισματική κυκλοφορία στην Ελιμιώτιδα προβάλλοντας το σκεπτικό ότι πριν το 168 π.Χ. η κυκλοφορία των θεσσαλικών νομισμάτων πρέπει να θεωρείται αδύνατη λόγω των εχθρικών σχέσεων που είχαν δημιουργηθεί ανάμεσα στη Μακεδονία και τη Θεσσαλία, με αιτία τις καταστροφές που επέφερε στις πόλεις της Θεσσαλίας ο Φίλιππος Ε΄ κατά την υποχώρησή του μετά την ήττα στις Κυνός Κεφαλές το 197 π.Χ. Επιπλέον αναφέρεται στην απουσία θεσσαλικών νομισμάτων σε θησαυρούς της Ελιμιώτιδας, οι οποίοι χρονολογούνται με ασφάλεια πριν το 168 π.Χ. Το στοιχείο αυτό δημιουργεί προβληματισμό καθώς οι περισσότεροι μελετητές τοποθετούν την έναρξη της νομισματοκοπίας του Κοινού στο 197/6 π.Χ. Σε κάθε περίπτωση και ανεξάρτητα από την ημερομηνία έναρξης των κοπών του Β΄ Θεσσαλικού Κοινού, η παρουσία των νομισμάτων του είναι αρκετά σημαντική ακόμη και στις όμορες περιοχές εκτός της Θεσσαλίας⁷⁷.

Νομισματική κυκλοφορία μακεδονικών κοπών στη Θεσσαλία

Φαίνεται ότι και στους αρχαίους Γόμφους η κυκλοφορία των νομισμάτων του Αντιγόνου Γονατά υπερέχει (8,9% επί του συνόλου των νομισμάτων) σε σχέση με τις κοπές των υπολοίπων Μακεδόνων βασιλέων, με αυτές του Κασσάνδρου να ακολουθούν (6,8%). Η

⁷² Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου και Μουστάκα 2004, 505.

⁷³ Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου και Μουστάκα 2004, 491, 505-507.

⁷⁴ Ράλλη-Φωτοπούλου 2004, 321.

⁷⁵ Χατζηαγγελάκης 2004, 520.

⁷⁶ Καραμήτρου-Μεντεσιδη και Μπουλακάκης 2004, 298.

⁷⁷ Καραμήτρου-Μεντεσιδη και Μπουλακάκης 2004, 298-299, σημ. 15 & 16.

αυξημένη νομισματική κυκλοφορία κοπών του Αντιγόνου Γονατά δικαιολογείται από τη μακρά βασιλεία του (284-239 π.Χ.), τη μακρά παραμονή του μακεδονικού στρατού στη Θεσσαλία κατά τον 3ο και 2ο αι. π.Χ. και την πιθανότητα μεταθανάτιων κοπών⁷⁸. Ένας επιπρόσθετος λόγος που συμβάλει στην αυξημένη κυκλοφορία είναι η πιθανολογούμενη παραγωγή των νομισμάτων του Αντιγόνου Γονατά στο νομισματοκοπείο της Δημητριάδος, δηλαδή εντός της θεσσαλικής νομισματικής ζώνης⁷⁹. Η ίδια περίπου εικόνα παρουσιάζεται και στις Φερές. Εμφανίζονται σε μεγάλο αριθμό οι χάλκινες κοπές του Αντιγόνου Γονατά στον ίδιο τύπο (κεφαλή Αθηνάς με κορινθιακό κράνος/Πάνας εγείρων τρόπαιο) σε συνδυασμό με τις χάλκινες κοπές του Θεσσαλικού Κοινού, όπως και στους Γόμφους⁸⁰.

Στη νομισματική κυκλοφορία της Αργιθέας Καρδίτσας, πρωτεύουσας της αρχαίας Αθαμανίας, η νομισματοκοπία του Αντιγόνου Γονατά συμμετέχει με δύο χάλκινα νομίσματα του τύπου Αθηνά/Πάνας, επί συνόλου 132 χάλκινων νομισμάτων προερχομένων από ταφές, ενώ απουσιάζουν τα νομίσματα όλων των υπολοίπων Μακεδόνων βασιλέων. Η χώρα της αρχαίας Αθαμανίας συνέδεε την αρχαία Αμβρακία με τη δυτική Θεσσαλία μέσω των αρχαίων Γόμφων και ανήκε στους περιοικούς λαούς της Θεσσαλίας. Αν και η νομισματική της κυκλοφορία κυριαρχείται από τις κοπές της Αμβρακίας και του Θεσσαλικού Κοινού, τα νομίσματα του Αντιγόνου Γονατά καταγράφουν την παρουσία τους παρά τις εχθρικές σχέσεις των Αθαμάνων με τους Μακεδόνες στην περίοδο των μακεδονικών πολέμων⁸¹. Η αντίθεση είναι εμφανής στις δύο περιπτώσεις από τις οποίες η μία ανήκει στις φίλιες πόλεις των μακεδόνων (Γόμποι) και παρουσιάζει αυξημένη κυκλοφορία, ενώ η δεύτερη (Αθαμανία) στα εχθρικά κράτη και παρουσιάζει ελάχιστη παρουσία μακεδονικών κοπών.

Στη νομισματική κυκλοφορία του Κιερίου, αρχαίας πόλης της Θεσσαλιώτιδας, αντιπροσωπεύονται συνολικά οι κοπές έξι Μακεδόνων βασιλέων. Το μεγαλύτερο ποσοστό καταλαμβάνουν οι κοπές του Κάσσανδρου (47% επί του συνόλου των Μακεδόνων, με αντίστοιχο ποσοστό 32% στους Γόμφους), ακολουθούν οι κοπές του Αντιγόνου Γονατά με ποσοστό 22% (με αντίστοιχο ποσοστό 39% στους Γόμφους), 2% των κοπών Αμύντα Γ', 10% Φιλίππου Β', 7% Αλεξάνδρου Γ', και 10% του Φιλίππου Ε'. Η εικόνα εμφανίζεται αντεστραμμένη αλλά παραμένει αντιπροσωπευτική για την καταγραφή των Μακεδόνων βασιλέων, όπου συνήθως στις δύο κορυφαίες θέσεις εναλλάσσονται ο Κάσσανδρος και ο Αντίγονος Γονατάς⁸². Η ισχνή παρουσία του Φιλίππου Ε' με ένα νόμισμα θα μπορούσε να θεωρηθεί αναλογική με τη γενική παρουσία του στη νομισματική κυκλοφορία της Θεσσαλίας. Πιθανόν όμως αυτό το φαινόμενο να επηρεάζεται από την ύπαρξη αρκετών αταύτιστων νομισμάτων, πολλά από τα οποία αναγνωρίζονται ως μακεδονικά. Σε αυτόν τον παράγοντα ίσως οφείλεται και η απουσία των κοπών του Φιλίππου Β' από τους Γόμφους.

Στην ανάλυση της συγκριτικής μελέτης των νομισμάτων της συλλογής του μουσείου της Λάρισας (προερχόμενα από ανασκαφές, επιφανειακή περισυλλογή και παραδόσεις-κατασχέσεις)⁸³, διαπιστώνεται ευρεία κυκλοφορία των μακεδονικών βασιλικών κοπών, ιδιαίτερα από την περίοδο του Αμύντα Γ', με το φαινόμενο να εντείνεται μετά την κατάκτηση της Θεσσαλίας από τον Φίλιππο Β' και να κορυφώνεται με την παρουσία των νομισμάτων του Αλεξάνδρου Γ' και του Κασσάνδρου. Μετά την κάμψη της κυκλοφορίας επί Δημητρίου Πολιορκητή, επανέρχεται και αγγίζει το υψηλότερο σημείο με τις κοπές του Αντιγόνου Γονατά, οι οποίες συγκεντρώνουν το μεγαλύτερο ποσοστό (41%) του συνόλου των

⁷⁸ Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου και Μουστάκα 2004, 505.

⁷⁹ Rogers 1932, 18.

⁸⁰ Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου και Μουστάκα 2004, 505.

⁸¹ Χατζηαγγελάκης 2004, 533-535.

⁸² Νικολάου κ.ά. 2004, 482-483, πίν. Πα.

⁸³ Καραπάνου κ.ά. 2004, 562, πίν. V.

βασιλικών μακεδονικών κοπών της συλλογής, ενώ η κατακόρυφη μείωση της κυκλοφορίας στην περίοδο των τελευταίων Μακεδόνων βασιλέων, συμπεριλαμβανομένου και του Φιλίππου Ε΄, υποδεικνύει τη μείωση της μακεδονικής πολιτικής και οικονομικής επιρροής στη Θεσσαλία υπό το βάρος των πολέμων με τους Ρωμαίους⁸⁴. Παρατηρούμε ότι και σε αυτή την έρευνα συνεχίζεται να παρουσιάζεται μια σταθερή αναλογικότητα στη νομισματική κυκλοφορία των μακεδονικών κοπών στη Θεσσαλία σε αντιστοιχία με τη μικροκυκλοφορία των Γόμφων.

Η εικόνα που μας δίνεται από τη νομισματική κυκλοφορία στο εσωτερικό της Μακεδονίας είναι αντίστοιχη με αυτήν της Θεσσαλίας, όσον αφορά στα νομίσματα των Αντιγονιδών. Από το 4ο έως τον 1ο αι π.Χ. στη Βεργίνα η μεγέθυνση της νομισματικής κυκλοφορίας ξεκινά με τον Φίλιππο Β΄, επεκτείνεται στην περίοδο της βασιλείας του Κασσάνδρου και κορυφώνεται με τον Αντίγονο Γονατά, η περίοδος του οποίου φαίνεται να είναι περίοδος οικονομικής άνθησης για τις μακεδονικές πόλεις. Στην περίοδο των δύο τελευταίων Αντιγονιδών, του Φιλίππου Ε΄ και του Περσέα, μειώνεται για να υποκατασταθεί από τις κοπές των μακεδονικών πολέων μετά τη διάλυση του μακεδονικού βασιλείου (168 π.Χ.)⁸⁵. Αξίζει να αναφερθεί και σε αυτή την περίπτωση η σταθερή παρουσία των κοπών του Αντιγόνου Γονατά στις υψηλές θέσεις.

Συμπεράσματα

Η μελέτη της νομισματικής μικροκυκλοφορίας στους αρχαίους Γόμφους, συγκρινόμενη με την ευρύτερη κυκλοφορία στη νομισματική ζώνη της Θεσσαλίας, συμπληρώνει και επιβεβαιώνει την εικόνα της καθολικής παρουσίας του θεσσαλικού Κοινού στον ευρύτερο θεσσαλικό χώρο. Η ίδια αντιστοιχισή διαπιστώνεται στη σύγκριση με τα αποτελέσματα δημοσιευμένων μελετών μεμονωμένων θεσσαλικών θέσεων. Η σημαντική παρουσία των κοπών του Κοινού στην Αργιθέα (αρχαία Αθαμανία) μαρτυρεί την οικονομική διεύδυση σε μία περιόικη περιοχή η οποία επηρεαζόταν σημαντικά από την όμορμή της νομισματική ζώνη της Αμβρακίας. Τα νομισματοκοπεία των Μαγνητών και των πόλεων της Μαγνησίας φαίνονται να ανταγωνίζονται με αυτό του Κοινού των Θεσσαλών κατά την άνθηση των Κοινών το 2ο και τον 1ο αι. π.Χ. Παρόλα αυτά η παρουσία του Θεσσαλικού Κοινού στα ανασκαφικά νομίσματα των Φερών είναι σημαντική και καταγράφεται σε όλες τις αρχαιολογικές θέσεις της πόλης. Και σε αυτή την περίπτωση επαναλαμβάνεται το φαινόμενο της Αργιθέας σε μεγαλύτερη ένταση, εάν συνυπολογιστεί και το γεγονός της αυξημένης παρουσίας των κοπών του Αντιγόνου Γονατά στις Φερές, λόγω της γειννίας με τη Δημητριάδα, πιθανή έδρα του νομισματοκοπείου του. Τα παραπάνω αποτελέσματα δείχνουν ομοιόμορφη κατανομή των νομισμάτων του Κοινού των Θεσσαλών στη θεσσαλική νομισματική ζώνη σταθερά σε υψηλά ποσοστά, ενώ αξιοσημείωτη είναι η διεύδυση του στη νομισματική ζώνη της Μακεδονίας (μετά το 168 π.Χ.), στην όμορη περιοχή της Ελιμιώτιδος.

Η παρουσία των Μακεδόνων βασιλέων στη μικροκυκλοφορία των Γόμφων χαρακτηρίζεται από την πρωτοκαθεδρία του Αντιγόνου Γονατά και τις κοπές του Κασσάνδρου να ακολουθούν. Είναι ενδιαφέρον ότι στο γειτονικό Κιέριον της Θεσσαλιώτιδος η εικόνα εμφανίζεται ανεστραμμένη. Οι κοπές των δύο Μακεδόνων βασιλέων εμφανίζονται κατά κανόνα στις δύο πρώτες θέσεις των μακεδονικών κοπών, σε όλες τις περιοχές⁸⁶. Την ίδια εικόνα μας δίνει η συγκριτική μελέτη της συλλογής του

⁸⁴ Καραπάνου κ.ά. 2004, 561-562.

⁸⁵ Γκατζόλης 2010, 2:73.

⁸⁶ Νικολάου κ.ά. 2004, 482-483, πίν. Πα.

μουσείου Λάρισας: ο Αντίγονος Γονατάς καταλαμβάνει την πρώτη θέση (41%) επί του συνόλου των χάλκινων μακεδονικών νομισμάτων, με τον Κάσσανδρο να ακολουθεί⁸⁷. Η περιορισμένη παρουσία των κοπών του Φιλίππου Ε΄ με ένα νόμισμα (ν.20) στη μικροκυκλοφορία των Γόμφων θα μπορούσε να θεωρηθεί αναλογική με τη γενική παρουσία του Φιλίππου Ε΄ στη νομισματική κυκλοφορία της Θεσσαλίας. Το φαινόμενο πιθανόν να επηρεάζεται από την ύπαρξη αρκετών αταύτιστων νομισμάτων, αρκετά από τα οποία αναγνωρίζονται ως μακεδονικά. Το ποσοστό συμμετοχής του στο σύνολο των κοπών των Μακεδόνων βασιλέων είναι ανάλογο στους Γόμφους και τις Φερές (10%), πόλεις με ισχυρή την παρουσία του μακεδονικού στοιχείου, γεγονός που μάλλον τεκμηριώνει την ιστορία της νομισματοκοπίας του Φιλίππου Ε΄ (πλήρης διακοπή της νομισματοκοπίας του για δέκα έτη: 195-185 π.Χ., μετά την ήττα στις Κυνός Κεφαλές το 197 π.Χ.).

Η περιορισμένη παρουσία των νομισμάτων των θεσσαλικών πόλεων φανερώνει το εύρος της νομισματικής ζώνης έκαστης εξ αυτών αυστηρά στις όμορες περιοχές, πλην των σημαντικών πόλεων, όπως η Λάρισα, της οποίας η νομισματική ζώνη καλύπτει σχεδόν ολόκληρη τη Θεσσαλία, σε αναλογία με αυτήν του Κοινού, αλλά σε μικρότερη κλίμακα. Η νομισματική παραγωγή της Λάρισας συνεχίζεται στον 2ο και τον 1ο αι. π.Χ. παράλληλα με αυτήν του Κοινού των Θεσσαλών. Αξιοσημείωτη είναι η παρουσία του νομισματοκοπέιου της Φάλαννας (πόλη της περιόικης Περραιβίας) σε μία θέση αρκετά απομακρυσμένη από την έδρα της νομισματικής της ζώνης, αποτέλεσμα της αυξημένης νομισματικής του παραγωγής, η οποία πιθανόν να υποστήριζε εμπορικές σχέσεις της Φάλαννας που κάλυπταν και τη δυτική Θεσσαλία, αν συνυπολογίσουμε ότι με την ίδια ακριβώς αναλογία συμμετέχει στη μικροκυκλοφορία στο όμορο Κιέριον. Ένα αβίαστο συμπέρασμα που προκύπτει από την πληθώρα των ανασκαφικών νομισμάτων του Κοινού σε όλες τις θέσεις είναι ότι η περίοδος 197-27 π.Χ. επιβεβαιώνεται ως εποχή οικονομικής άνθησης για το θεσσαλικό κράτος, δεδομένου του βαθμού εκχρηματισμού της οικονομίας (κοπή μεγάλων ποσοτήτων χάλκινων νομισμάτων για τις ανάγκες της νομισματικής κυκλοφορίας) για την εν λόγω περίοδο, παρά τις αδιευκρίνιστες συνθήκες της πολιτικής κυριαρχίας στην εδαφική του επικράτεια ένεκα της κυριαρχίας των Ρωμαίων, η οποία δεν φαίνεται να επηρεάζει αρνητικά την οικονομία της Θεσσαλίας, όπως συνέβαινε με τη μακεδονική κατάκτηση.

Στα ταφικά νομίσματα διαπιστώνεται σχετική αναλογικότητα με τη μικροκυκλοφορία στους αρχαίους Γόμφους, ειδικότερα όσον αφορά σε εκείνα που προέρχονται από τις ταφές του οργανωμένου νεκροταφείου. Τα νομίσματα του Β΄ Κοινού των Θεσσαλών υπερτερούν, με τα μακεδονικά να ακολουθούν.

Κατάλογος ανασκαφικών νομισμάτων Γόμφων Εστιαιώτιδος⁸⁸

Χάλκινες υποδιαίρεσεις/Κοινό των Θεσσαλών επί μακεδονικής κυριαρχίας (302-294 π.Χ.)

1. (ΑΜΚ 17815), 12 χιλ., 2,3 γρ., ↑, Εμπρ. μακεδονική ασπίδα, επίσημα πεντάκτινο αστέρι. Οπισθ. σφενδόνη. Δεξιά και αριστερά στο πεδίο ΘΕΣΣΑ/ΛΩΝ (εικ. 1). Rogers 1932, 18.

⁸⁷ Καραπάνου κ.ά. 2004, 562, πίν. V.

⁸⁸ Τα νομίσματα του καταλόγου με αριθμό 32, 33, 39 και 74 εμφανίζονται με τα ανασκαφικά τους στοιχεία, καθώς δεν έχουν λάβει ακόμα Αριθμό Μουσείου Καρδίτσας (ΑΜΚ).

Β΄ Κοινό Θεσσαλών (197-146 ή 48-27 π.Χ.)

2. (ΑΜΚ 2225), 16 χιλ., 3,7 γρ., ↑, Εμπρ. κεφαλή Αθηνάς με κορινθιακό κράνος, δ. Οπισθ. τριποδιζών ιππος, προς δ. (εικ. 2). Rogers 1932, 24, ν.43-50· BCD 2012, 904.1.
3. (ΑΜΚ 18064), 17 χιλ., 3,8 γρ., ↑, όμοιο με το προηγούμενο.
4. (ΑΜΚ 18067), 18 χιλ., 1,8 γρ., ↑, όμοιο με το προηγούμενο.
5. (ΑΜΚ 2230), 20 χιλ., 3,9 γρ., ↗, όμοιο με το προηγούμενο. Εμπρ. ΝΥ/ΣΑΝΔΡΟΥ. Οπισθ. ΘΕΣΣ/ΑΛΩΝ.
6. (ΑΜΚ 2245), 18 χιλ., 5,1 γρ., ↑, όμοιο με το προηγούμενο. Εμπρ. ΝΥ/ΣΑΝΔΡΟΥ. Οπισθ. ΘΕΣΣ/ΑΛΩΝ.
7. (ΑΜΚ 18028), 18 χιλ., 2,6 γρ., ↗, όμοιο με το προηγούμενο. Εμπρ. ΝΥ/ΣΑΝΔΡΟΥ. Οπισθ. ΘΕΣΣ/ΑΛΩΝ.
8. ΑΜΚ 4931), 17 χιλ., 6,1 γρ., ↘, όμοιο με το προηγούμενο. Εμπρ. ΝΥΣ-ΣΑΝ-ΔΡΟΥ. Οπισθ. κόκκος σιταριού σε κέλυφος προς δ. [Θ]ΕΣ/[ΣΑΛΩΝ].
9. (ΑΜΚ 2237), 18 χιλ., 3,8 γρ., ↗, όμοιο με το προηγούμενο. Εμπρ. δυσανάγνωστη επιγραφή. Οπισθ. ΘΕΣΣ/ΑΛΩΝ (εικ. 3).
10. (ΑΜΚ 2238), 18 χιλ., 4,8 γρ., ↑, όμοιο με το προηγούμενο. Εμπρ. άνωθεν του κράνους ΦΕΡΕΚΡΑ/ΤΗΣ. Οπισθ. ΘΕΣΣ/ΑΛΩΝ.
11. (ΑΜΚ 2268), 17 χιλ., 4,1 γρ., ↑, όμοιο με το προηγούμενο. Εμπρ. ΙΠΠ [ΑΙΤΑΣ]. Οπισθ. δυσανάγνωστη επιγραφή.
12. (ΑΜΚ 17822), 16 χιλ., 4,7 γρ., ↑, ταφικό εύρημα (Τ12, κοίτη Πάμισου), όμοιο με το προηγούμενο. Εμπρ. ΙΠΠ [ΑΙΤΑΣ]. Οπισθ. ΘΕΣ[ΣΑΛΩΝ].
13. (ΑΜΚ 18011), 18 χιλ., 4,9 γρ., ↑, όμοιο με το προηγούμενο. Οπισθ. ΘΕΣ[ΣΑΛΩΝ].
14. (ΑΜΚ 18088), 18 χιλ., 4,0 γρ., ↑, όμοιο με το προηγούμενο. Οπισθ. ΘΕΣ[ΣΑΛΩΝ].
15. (ΑΜΚ 18586), 17 χιλ., 4,9 γρ., ↑, όμοιο με το προηγούμενο. Οπισθ. ΘΕΣ[ΣΑΛΩΝ].
16. (ΑΜΚ 18541), 19 χιλ., 5,8 γρ., ↗, όμοιο με το προηγούμενο. Οπισθ. [ΘΕ]Σ.
17. (ΑΜΚ 18568), 18 χιλ., 4,4 γρ., ↑, ταφικό εύρημα (Τ5, κοίτη Πάμισου), όμοιο με το προηγούμενο. Οπισθ. [ΘΕΣ]/ΣΑ [ΛΩΝ].
18. (ΑΜΚ 17829), 14 χιλ., 4,7 γρ., ↑, όμοιο με το προηγούμενο. Οπισθ. ΘΕ[ΣΣ]/ΑΛΩ[Ν].
19. (ΑΜΚ 17935), 15 χιλ., 3,3 γρ., ↑, όμοιο με το προηγούμενο. Οπισθ. ΘΕΣ [...].
20. (ΑΜΚ 17823), 16 χιλ., 2,8 γρ., ↑, ταφικό εύρημα (Τ11, κοίτη Πάμισου). Εμπρ. κεφαλή δαφνοστεφανώμενου Απόλλωνα, προς δ. Οπισθ. Αθηνά Ιτωνία στον τύπο της προμάχου, προς δ. Rogers 1932, 23, ν.45· BCD 2012, 900.1.
21. (ΑΜΚ 2254), 16 χιλ., 4,4 γρ., ↓, όμοιο με το προηγούμενο. Έντονη διάβρωση.
22. (ΑΜΚ 2257), 17 χιλ., 4,5 γρ., ↓, όμοιο με το προηγούμενο. Έντονη διάβρωση.
23. (ΑΜΚ 18002), 21 χιλ., 3,4 γρ., ↑, όμοιο με το προηγούμενο. Διαβρωμένο, φέρει τομή.
24. (ΑΜΚ 18009), 21 χιλ., 5,4 γρ., ↑, όμοιο με το προηγούμενο. Έντονη διάβρωση.
25. (ΑΜΚ 18048), 17 χιλ., 2,9 γρ., ↑, όμοιο με το προηγούμενο. Έντονη διάβρωση.
26. (ΑΜΚ 180740), 12 χιλ., 1,2 γρ., ↙, όμοιο με το προηγούμενο. Έντονη διάβρωση.
27. (ΑΜΚ 18075), 18 χιλ., 4,6 γρ., ↗, όμοιο με το προηγούμενο. Έντονη διάβρωση.
28. (ΑΕ13Ν4), 17 χιλ., 1,9 γρ., όμοιο με το προηγούμενο. Έντονη διάβρωση.
29. (ΑΕ18Ν5), 20 χιλ., 7,0 γρ., όμοιο με το προηγούμενο. Έντονη διάβρωση.
30. (ΑΜΚ 18543), 17 χιλ., 5,1γρ., ↑, όμοιο με το προηγούμενο. Έντονη διάβρωση.
31. (ΑΜΚ 18560), 16 χιλ., 4,1 γρ., ↑, ταφικό εύρημα (Τ5, κοίτη Πάμισου), όμοιο με το προηγούμενο. Οπισθ. ΘΕΣΣΑ/[ΛΩΝ]. Διαβρωμένο.
32. Νόμ. (23.7.2015), 19 χιλ., 6,4 γρ., ↗, όμοιο με το προηγούμενο. Διαβρωμένο.

33. Νόμ. (Σειπτ. 23.9.2019), 17 χιλ., 6,6 γρ., ↓, όμοιο με το προηγούμενο. Διαβρωμένο.

34. (ΑΜΚ 2227), 19 χιλ., 7,7 γρ., ↑, όμοιο με το προηγούμενο. Οπισθ. ΘΕΣΣΑ/ΛΩΝ, [Π]ΟΛΥΞΕ[ΝΟΥΣ] (εικ. 4).

35. (ΑΜΚ 2232), 20 χιλ., 5,0 γρ., ↑, όμοιο με το προηγούμενο. Οπισθ. -ΜΝ-.

36. (ΑΜΚ 2236), 19 χιλ., 4,3 γρ., ↗, όμοιο με το προηγούμενο. Οπισθ. ΘΕΣΣΑ/ΛΩΝ, ΙΠΠ/ΟΛΟ[ΧΟΥ].

37. (ΑΜΚ 2263), 17 χιλ., 5,2 γρ., ↑, όμοιο με το προηγούμενο. Οπισθ. ΘΕΣΣΑ/ΛΩΝ, Ι[ΠΠΟΛΟ] ΧΟΥ.

38. (ΑΜΚ 18036), 20 χιλ., 7,9 γρ., ↗, όμοιο με το προηγούμενο. Οπισθ. ΘΕΣΣΑ/ΛΩΝ, ΙΠΠ/ΟΛΟ[ΧΟΥ].

39. Νόμ. (Ιούλιος 2022/1), όμοιο με το προηγούμενο. Οπισθ. ΘΕΣΣΑ/ΛΩΝ, ΙΠΠ/ΟΛΟΧΟΥ.

40. (ΑΜΚ 18003), 19 χιλ., 5,2 γρ., ↑, όμοιο με το προηγούμενο. Οπισθ. [ΘΕΣΣΑ]/ΛΩΝ.

41. (ΑΜΚ 18004), 19 χιλ., 4,0 γρ., ↑, όμοιο με το προηγούμενο. Οπισθ. ΘΕΣΣΑ/ΛΩΝ.

42. (ΑΜΚ 18005), 21 χιλ., 5,5 γρ., ↑, όμοιο με το προηγούμενο. Οπισθ. ΘΕΣΣΑ/ΛΩΝ.

43. (ΑΜΚ 18015), 19 χιλ., 5,1 γρ., ↗, όμοιο με το προηγούμενο. Οπισθ. ΘΕΣΣΑ/ΛΩΝ.

44. (ΑΜΚ 1996), 20 χιλ., 7,4 γρ., ↗, ταφικό εύρημα (Τ8, κοίτη Πάμισου), όμοιο με το προηγούμενο. Οπισθ. [...]ΣΣ/ΛΩΝ.

45. (ΑΜΚ 18537), 22 χιλ., 8,6 γρ., ↑, ταφικό εύρημα (Τ1, κοίτη Πάμισου), όμοιο με το προηγούμενο. Οπισθ. ΘΕΣΣΑ- [ΛΩΝ].

46. (ΑΜΚ 18576), 20 χιλ., 6,0 γρ., ↑, όμοιο με το προηγούμενο. Οπισθ. [Θ]ΕΣ[ΣΑ]/[ΛΩΝ].

47. (ΑΜΚ 18574), 20 χιλ., 6,3 γρ., ↗, όμοιο με το προηγούμενο. Οπισθ. [ΘΕΣΣΑ/Λ]Ω[Ν].

48. (ΑΜΚ 18588), 18 χιλ., 4,7 γρ., ↘, ταφικό εύρημα (Τ7, αγρός Αλεξανδρή), όμοιο με το προηγούμενο. Οπισθ. ΘΕΣΣΑ/ΛΩΝ.

49. (ΑΜΚ 17828), 16 χιλ., 5,2 γρ., ↑, όμοιο με το προηγούμενο. Οπισθ. ΘΕΣΣΑ/ΛΩΝ.

50. (ΑΜΚ 17830), 18 χιλ., 4,3 γρ., ↑, όμοιο με το προηγούμενο. Οπισθ. ΘΕΣΣΑ/[ΛΩΝ].

51. (ΑΜΚ 17837), 16 χιλ., 4,4 γρ., ↑, όμοιο με το προηγούμενο. Οπισθ. ΘΕΣΣΑ/ΛΩΝ.

52. (ΑΜΚ 17838), 16 χιλ., 8,6 γρ., ↗, όμοιο με το προηγούμενο. Οπισθ. [ΘΕΣ]ΣΑ/ΛΩΝ.

53. (ΑΜΚ 17839), 16 χιλ., 5,9 γρ., ↑, όμοιο με το προηγούμενο. Οπισθ. [ΘΕΣΣΑ]/ΛΩΝ.

54. (ΑΜΚ 17817), 18 χιλ., 7,4 γρ., ↑, όμοιο με το προηγούμενο. Οπισθ. ΘΕΣΣΑ/ΛΩΝ.

55. (ΑΜΚ 17732), 17 χιλ., 6,6 γρ., ↗, όμοιο με το προηγούμενο. Οπισθ. ΘΕΣΣΑ/ΛΩΝ.

56. ΑΜΚ 2248), 21 χιλ., 6,5 γρ., ↑, όμοιο με το προηγούμενο. Οπισθ. ΘΕΣΣΑ/ΛΩΝ.

57. (ΑΜΚ 2194), 17 χιλ., 4,7 γρ., ↑, όμοιο με το προηγούμενο. Οπισθ. ΘΕΣΣΑ/ΛΩΝ.

58. (ΑΜΚ 4933), 18 χιλ., 7,0 γρ., ↑, όμοιο με το προηγούμενο. Οπισθ. ΘΕΣΣΑ/ΛΩΝ. Επάνω από το δόρυ [...]ΛΟΥ, πιθανόν ΘΡΑΣΥΛΟΥ ή ΚΥΛΛΟΥ.

59. (ΑΜΚ 2264), 17 χιλ., 4,4 γρ., ↑, ταφικό εύρημα (Τ1, κοίτη Πάμισου), όμοιο με το προηγούμενο. Οπισθ. ΘΕΣΣΑ/ΛΩΝ. Επάνω από το δόρυ ΘΡΑΣ[ΥΛΟΥ].

60. (ΑΜΚ 17821), 21 χιλ., 7γρ., ↑, ταφικό εύρημα (Τ12, κοίτη Πάμισου), όμοιο με το προηγούμενο. Οπισθ. ΘΕΣΣΑ/ΛΩΝ. Επάνω από το δόρυ ΠΟΛΥ[...]. (ΠΟΛΥΞΕΝΟΥΣ);

61. (ΑΜΚ 17931), 17 χιλ., 6,7 γρ., ↑, όμοιο με το προηγούμενο. Οπισθ. ΘΕΣΣΑ/ΛΩΝ. Επάνω από το δόρυ [...]ΖΑ[...].

62. (AMK 17731), 16 χιλ., 5,8 γρ., ↑, όμοιο με το προηγούμενο. Οπισθ. ΤΙ/ΜΑ.
63. (AMK 17733), 13 χιλ., 5,4 γρ., ↑, όμοιο με το προηγούμενο. Οπισθ. ΘΕΣΣΑ/ΛΩΝ. Επάνω από το δόρυ ΝΥ[...].
64. (AMK 18549), 15 χιλ., 3,0 γρ., ↑, ταφικό εύρημα (Τ7, κοίτη Πάμισου), όμοιο με το προηγούμενο. Οπισθ. δυσανάγνωστη επιγραφή.
65. (AMK 19097), 19 χιλ., 6,1 γρ., ↑, όμοιο με το προηγούμενο. Διαβρωμένο.
66. (AMK 18010), 19 χιλ., 5,2 γρ., ⚭, όμοιο με το προηγούμενο. Οπισθ. [Θ]Ε[ΣΣΑΛΩΝ].
67. (AMK 17998), 19 χιλ., 4,2 γρ., ⚭, Εμπροσθ. κεφαλή δρυοστεφούς Δία, δ. Οπισθ. Αθηνά Ιτωνία στον τύπο της προμάχου δ. ΘΕΣΣΑ/ΛΩΝ (εικ. 5). Rogers 1932, 24, εικ. 7· Hoover 2014, 221· BCD 2012, 802, ο ίδιος τύπος σε αργυρούς στατήρες.
68. (ΑΕ12Ν3), 22 χιλ., 6,4 γρ., όμοιο με το προηγούμενο.
69. (AMK 2262), 17 χιλ., 4,4 γρ., →, ταφικό εύρημα (Τ1, κοίτη Πάμισου), όμοιο με το προηγούμενο.
70. (AMK 17820), 16 χιλ., 2,6 γρ., ↑, ταφικό εύρημα (Τ4, κοίτη Πάμισου), όμοιο με το προηγούμενο.
71. (AMK 19094), 20 χιλ., 7,3 γρ., ↑, όμοιο με το προηγούμενο.
72. (AMK 18078), 20 χιλ., 4,8 γρ., ⚭, Εμπροσθ. κεφαλή δαφνοστεφούς Δία ή Ποσειδώνα, δ. Οπισθ. ιστάμενη γυναικεία κορφή. Πιθανόν Ιτωνία Αθηνά. Διαβρωμένο. BCD 2012, 883, αντιστοιχος τύπος σε αργυρούς στατήρες.
73. (AMK 18032), 20 χιλ., 6,6 γρ., ↑, Εμπροσθ. κεφαλή δαφνοστεφούς Δία ή Απόλλωνα δ. Οπισθ. Αθηνά Ιτωνία στον τύπο της Προμάχου, δ. Διαβρωμένο. Rogers 1932, 21, v.20, v.26.
- Β΄ Κοινό Θεσσαλών (48-27 π.Χ.)**
74. (ΑΕ3Ν1), 24 χιλ., 7,8 γρ., διαβρωμένο. Εμπροσθ. δυσανάγνωστη παράσταση. Οπισθ. ίππος καλπάζων, δ., ίσως με αναβάτη. Rogers 1932, 27, εικ. 11.
75. (AMK 17942), 15 χιλ., 5,0 γρ., ↑, Εμπροσθ. κεφαλή Αθηνάς με κορινθιακό κράνος, δ. Επάνω από το κράνος δυσανάγνωστη επιγραφή. Οπισθ. Ιππέας σε τριποδιζοντα ίππο, δ. Δυσανάγνωστη επιγραφή άνω και κάτω. Hoover 2014, v.231.
76. (AMK 18014), 21 χιλ., 6,3 γρ., ↑, Εμπρ. κεφαλή Αθηνάς με κορινθιακό κράνος, δ. ΦΙΛΟΚΡΑ [...]. Οπισθ. Αθηνά Ιτωνία, α., κρατούσα Νίκη στο προτεταμένο δεξί της χέρι, δόρυ και ασπίδα στο αριστερό. Εκατέρωθεν ΘΕΣΣΑ/[ΛΩΝ], άνω ΙΤΑ – ΛΟΥ, κάτω ΠΕ[ΤΡΑΙΟΣ]. Rogers 1932, 26-27 εικ. 12· Franke 1959, 63 v.3· Helly 1966, 13-16· Kramolisch 1978, 126-127.
77. (AMK 18016), 21 χιλ., 9,0 γρ., ⚭, όμοιο με το προηγούμενο. Εμπρ. ΦΙΛΟΚΡΑ [...]. Οπισθ. ΘΕΣΣΑ/ΛΩΝ, άνω ΙΤΑ – [ΛΟΥ], κάτω ΠΕΤΡΑΙΟΣ (εικ. 6).

Μακεδόνες βασιλείς

Αμόντας Γ΄ (393-369 π.Χ.)

78. (AMK 2221), 18 χιλ., 3,7 γρ., ↑, Εμπρ. κεφαλή Ηρακλή Πατρώου, δ. Οπισθ. αετός επάνω σε κλαδιά, α. SNG GREECE 5, αρ. 929-931.
79. (AMK 18026), 15 χιλ., 2,8 γρ., ↑, Εμπρ. κεφαλή Ηρακλή Πατρώου, δ. Οπισθ. αετός, φέρει στο ράμφος φίδι. SNG GREECE 5, αρ. 929-931.
80. (AMK 18049), 15 χιλ., 3,3 γρ., ⚭, όμοιο με το προηγούμενο (εικ. 7).

Αλέξανδρος Γ΄ (323-319 π.Χ.)

81. (AMK 18082), 16 χιλ., 2,2γρ., ↑, Εμπρ. κεφαλή Ηρακλή Πατρώου; Οπισθ. ρόπαλο, φαρέτρα και τόξο (εικ. 8). Price 1991, 27.

82. (AMK 18533), 21 χιλ., 4,6 γρ., ταφικό εύρημα (Τ2, κοίτη Πάμισου). Διαβρωμένο. Εμπρ. κεφαλή νέου, δ. Οπισθ. ιππίας σε τριποδίζοντα ἵππο; Διασώζει τμήμα της επιγραφής ΒΑ[...]. Price 1991, 27.

Κάσσαδρος (306-297 π.Χ.)

83. (AMK 18000), 12 χιλ., 2,4 γρ., ↑, Εμπρ. κεφαλή Ηρακλή Πατρώου; δ. Διαβρωμένο. Οπισθ. ιππίας σε τριποδίζοντα ἵππο. *SNG GREECE* 4, αρ. 894.

84. (AMK 18091), 20 χιλ., 4,3 γρ., έντονη διάβρωση. Όμοιο με το προηγούμενο. Οπισθ. [Κ]ΑΣΣΑΝΔΡ[ΟΥ].

85. (AMK 18539), 17 χιλ., 3,2 γρ., ∟, ταφικό εύρημα (Τ2, κοίτη Πάμισου), όμοιο με το προηγούμενο. Οπισθ. [Β]Α[ΣΙΛΕΩΣ] (εικ. 9).

86. (AMK 18558), 16 χιλ., 3,7 γρ., ∟, ταφικό εύρημα (Τ5, κοίτη Πάμισου), όμοιο με το προηγούμενο.

87. (AMK 18563), 22 χιλ., 5,9 γρ., ταφικό εύρημα (Τ2, κοίτη Πάμισου), όμοιο με το προηγούμενο. Διαβρωμένο.

88. (AMK 1672), 20 χιλ., 5,9 γρ., ↑, ταφικό εύρημα (Τ1, θέση Γεροπλάτανος), όμοιο με το προηγούμενο.

89. (AMK 1674), 21 χιλ., 5,9 γρ., ↑, ταφικό εύρημα (Τ1, θέση Γεροπλάτανος), όμοιο με το προηγούμενο. Οπισθ. ΚΑΣΣΑ[ΝΔΡΟΥ].

90. (AMK 1675), 20 χιλ., 6,5 γρ., ↑, ταφικό εύρημα (Τ1, θέση Γεροπλάτανος), όμοιο με το προηγούμενο. Οπισθ. ΚΑΣΣΑ[ΝΔΡΟΥ].

91. (AMK 1676), 20 χιλ., 5,9 γρ., ∟, όμοιο με το προηγούμενο. Οπισθ. ΒΑΣΙΛΕΩ[Σ] ΚΑΣΣΑΝΔΡ[ΟΥ], μονόγραμμα: Τ.

Δημήτριος Πολιορκητής (306-283 π.Χ.)

92. (AMK 2223), 15 χιλ., 3,0 γρ., ↑, Εμπρ. μακεδονική ασπίδα με επίσημα ΔΗΡ. Οπισθ. μακεδονικό κράνος με δύο λοφία. Επιγραφή ΒΑ-/ ΣΙ (εικ. 10). *SNG GREECE* 4, αρ. 911. 912.

93. (AMK 18059), 15 χιλ., 3,3 γρ., ∟, όμοιο με το προηγούμενο. Εμπρ. ΔΗ[Ρ]. Οπισθ. ΒΑ- ΣΙ.

Αντίγονος Γονατάς (270-239 π.Χ.)

94. (AMK 2228), 19 χιλ., 4,2 γρ., ↑, Εμπρ. κεφαλή Αθηνάς με κορινθιακό κράνος, δ. Οπισθ. Πάνας εγείρει τρόπαιο, δ. Επιγραφή ΑΝΤ. *SNG GREECE* 2, 1010-1038.

95. (AMK 2249), 15 χιλ., 2,7 γρ., ↑, όμοιο με το προηγούμενο.

96. (AMK 2258), 21 χιλ., 3,5 γρ., ∟, όμοιο με το προηγούμενο. Οπισθ. Β Α, ΑΝΤ (εικ. 11).

97. (AMK 1995), χιλ., 5,2 γρ., ∟, ταφικό εύρημα (Τ7, κοίτη Πάμισου), όμοιο με το προηγούμενο. Οπισθ. Β Α.

98. (AMK 17987), 20 χιλ., 7,5 γρ., ∟, ταφικό εύρημα (Τ6, κοίτη Πάμισου), όμοιο με το προηγούμενο.

99. (AMK 4934), 20 χιλ., 7,5 γρ., ∟, όμοιο με το προηγούμενο. Οπισθ. Α.

100. (AMK 18561), 18 χιλ., 4,4 γρ., ↑, ταφικό εύρημα (Τ5, κοίτη Πάμισου), όμοιο με το προηγούμενο.

101. (AMK 18578), 19 χιλ., 8,4 γρ., ↑, όμοιο με το προηγούμενο.

102. (AMK 17818), 13 χιλ., 3,5 γρ., ↑, όμοιο με το προηγούμενο.

103. (AMK 18034), 15 χιλ., 3,2 γρ., ↑, όμοιο με το προηγούμενο.

104. (AMK 18546), 17 χιλ., 3,3 γρ., ↓, Εμπρ. κεφαλή Ηρακλέους Πατρώου, δ. Οπισθ. ιππέας σε τριποδιζοντα ίππο με προτεταμένο χέρι, δ. Επιγραφή ANT. *SNG GREECE* 4, αρ. 932.

105. (AMK 18529), 16 χιλ., 2,4 γρ., ταφικό εύρημα (T2, κοίτη Πάμισου). Διαβρωμένο.

106. (AMK 18041), 17 χιλ., 3,7 γρ., ↑, Εμπρ. μακεδονική ασπίδα; Οπισθ. μακεδονικό κράνος. Γκατζόλης 2010, 2: 61.

107. (AMK 17934), 14 χιλ., 1,8 γρ., ↑, όμοιο με το προηγούμενο.

Φίλιππος Ε΄ (221-179 π.Χ.)

108. (AMK 2241), 16 χιλ., 2,3 γρ., ↑, Εμπρ. κεφαλή δαφνοστεφούς Ποσειδώνος, δ. Οπισθ. Αθηνά Αλκίδημος στον τύπο της Προμάχου, α. (εικ. 12). *SNG GREECE* 2, 1075-83.

Αδιάγνωστες κοπές Μακεδόνων βασιλέων

109. (AMK 18080) , 19 χιλ., 3,4 γρ., σημαντικά διαβρωμένο. Εμπρ. κεφαλή Ηρακλέους; Οπισθ. ιππέας σε τριποδιζοντα ίππο δ. *SNG GREECE* 4, VOLUME I: MACEDONIA, αρ. 892, 894 (Κασσάνδρου 316-297 π.Χ.), αρ. 932 (Αντίγονου Γονατά 276-239 π.Χ.), αρ. 942 (Φιλίππου Ε΄ 221-179 π.Χ.).

110. (AMK 19095), 17 χιλ., 5,9 γρ., όμοιο με το προηγούμενο. Σημαντικά διαβρωμένο.

111. (AMK 17988), 20 χιλ., 6,3 γρ., ταφικό εύρημα (T8, κοίτη Πάμισου), όμοιο με το προηγούμενο. Σημαντικά διαβρωμένο.

112. (AMK 17937), 13 χιλ., 4,6 γρ., όμοιο με το προηγούμενο. Σημαντικά διαβρωμένο.

113. (AMK 2246), 14 χιλ., 1,8 γρ., ↑, Εμπρ. μακεδονική ασπίδα. Οπισθ. ρόπαλο εντός στεφάνου, διαβρωμένο. *SNG GREECE* 2, αρ. 1099 (Φιλίππου Ε).

Αυτόνομες κοπές Θεσσαλικών πόλεων

Λάρισα (4ος-1ος αι. π.Χ.)

114. (AMK 18007), 19 χιλ., 4,1 γρ., ↑, Εμπρ. κεφαλή Νύμφης σε όψη κατά $\frac{3}{4}$. Οπισθ. ιππέας δορυφόρος σε τριποδιζων ίππο, δ. Hoover 2014, v.525, 530· Rogers 1932, εικ. 250.

115. (AMK 18562), 16 χιλ., 3,9 γρ., ταφικό εύρημα (T1, κοίτη Πάμισου), όμοιο με το προηγούμενο.

116. (AMK 4929), 22 χιλ., 8,7 γρ., ↓, όμοιο με το προηγούμενο (εικ. 13).

117. (AMK 18570), 12 χιλ., 3,6 γρ., ↑, ταφικό εύρημα (T5, κοίτη Πάμισου). Εμπρ. κεφαλή Νύμφης, δ. Οπισθ. ίππος τρεφόμενος, δ. Hoover 2014, v. 521.

118. (AMK 17816), 14 χιλ., 3,8 γρ., ↑, όμοιο με το προηγούμενο.

119. (AMK 18035), 12 χιλ., 0,9 γρ., ↗, Εμπρ. κεφαλή Νύμφης, προς α. Οπισθ. ίππος τρεφόμενος, δ. Hoover 2014, v.525, 530· Rogers 1932, εικ. 250.

120. (AMK 18020), 16 χιλ., 1,4 γρ., ↑, Εμπρ. κεφαλή δαφνοστεφούς Απόλλωνα, δ. Οπισθ. Άρτεμις που τοξεύει; Rogers 1932, εικ. 151.

121. (AMK 1680), 15 χιλ., 2,8 γρ., ←, Εμπρ. Απόλλωνας καθήμενος σε βράχο με ανυψωμένο δεξί χέρι. Επιγραφή ΘΕΣΣ/ΑΛΩΝ. Οπισθ. Νύμφη Λάρισα ιστάμενη, κρατώντας αντικείμενο (κύπελλο;). Rogers 1932, εικ. 154.

Γόμφοι (3ος & 2ος αι. π.Χ.)

122. (AMK 18045), 19 χιλ. 3,4 γρ., διαβρωμένο. Εμπρ. κεφαλή Νύμφης (Ήρας;) κατενώπιον. Οπισθ. καθήμενος Δίας Παλαμναίος, α. Hoover 2014, v.244, 249· Rogers 1932, εικ. 92-95.

123. (AMK 18579), 21 χιλ., 4,8 γρ., ↑, Εμπρ. κεφαλή Ήρας με στέμμα, δ. Οπισθ. καθήμενος Δίας Παλαμναίος, α. (εικ. 14). Hoover 2014, v.246· Rogers 1932, εικ. 92.

124. (AMK 17989), 17 χιλ., 4,1 γρ., ↗ Εμπρ. κεφαλή Νύμφης (Ήρας;) σε όψη κατά 3/4, δ. Οπισθ. καθήμενος Δίας Παλαμναίος, α. Hoover 2014, v.245· Rogers 1932, εικ. 92-95.

Φάλαννα (4ος & 3ος αι. π.Χ.)

125. (AMK 18006), 18 χιλ., 4,8 γρ., ↑, Εμπρ. κεφαλή νέου (Άρη;), δ. Οπισθ. κεφαλή Νύμφης Φάλαννας δ., ΦΑΛΛΑΝ[Ν]ΑΙΩΝ. Hoover 2014, v.170· Rogers 1932, εικ. 243.

126. (AMK 2252), 17 χιλ., 3,8 γρ., ↑, Εμπρ. κεφαλή νέου (Άρη;), δ. Οπισθ. κεφαλή Νύμφης Φάλαννας με την κόμη σε σάκο, δ., [ΦΑΛΛΑΝ]ΝΑΙΩ[Ν] (εικ. 15). Hoover 2014, v.170, 171.

127. (AMK 18536), 17 χιλ., 4,5 γρ., ↙, ταφικό εύρημα (Τ1, κοιτή Πάμισου). Εμπρ. κεφαλή νέου (Άρη;), δ. Οπισθ. κεφαλή Νύμφης Φάλαννας, δ. BCD 2012, v.567, 583, 586.1, 591-593· Rogers 1932, εικ. 243.

128. (AMK 18538), 19 χιλ., 5,7 γρ., ↑, ταφικό εύρημα (Τ1, κοιτή Πάμισου), όμοιο με το προηγούμενο.

Μάγνητες (2ος αι. π.Χ.)

129. (AMK 2224), 20 χιλ., 5,4 γρ., ↗, Εμπρ. κεφαλή δαφνοστεφούς Διός, δ. Οπισθ. κένταυρος Χείρων, δ. [Μ]ΑΓΝΗΤ[ΩΝ] (εικ. 16). Hoover 2014, v. 64.

130. (AMK 2259), 19 χιλ., 5,1 γρ., ↗, Εμπρ. κεφαλή δαφνοστεφούς Διός, δ. Οπισθ. κένταυρος Χείρων με ανασηκωμένο το χέρι, κρατά κλαδί, δ. [ΜΑΓΝΗ]ΤΩ[Ν]. Hoover 2014, v. 64.

Φέρες (4ος αι. π.Χ.)

131. (AMK 18017), 15 χιλ., 1,9 γρ., ↑, Εμπρ. κεφαλή Εκάτης, δ. Οπισθ. κρήνη σε μορφή λεοντοκεφαλής, δ. Στο πεδίο κάτω, ψάρι. Κυκλικά επιγραφή ΦΕ[ΡΑΙΟΝ] (εικ. 17). Rogers 1932, εικ. 280.

132. (AMK 18550), 15 χιλ., 2,2 γρ., ←, ταφικό εύρημα (Τ5, κοιτή Πάμισου). Εμπρ. ημίτομο ταύρου, κατενώπιον. Rogers 1932, εικ. 288.

Φάρσαλος (4ος αι. π.Χ.)

133. (AMK 18039), 21 χιλ., 3,8 γρ., ↑, φθαρμένο. Εμπρ. κεφαλή Αθηνάς σε 3/4 με τρίλοφο κράνος. Οπισθ. υπέας σε τριποδίζοντα ίππο, δ. (εικ. 18). Rogers 1932, εικ. 261-273.

Πέλινα (3ος αι. π.Χ.)

134. (AMK 2217), 21 χιλ., 3,8 γρ., ↑, Εμπρ. έφιππος κρανοφόρος κρατώντας ακόντιο σε τριποδίζοντα ίππο, α. Οπισθ. η Μαντώ σε στάση, δ., κρατά κλειδί και ανοιχτή πυξίδα; ΠΕΛΙΝΝΑΙ/[ΩΝ] (εικ. 19). Rogers 1932, εικ. 231.

Περίοικοι πόλεις και έθνη**Αθαμάνες (3ος-2ος αι. π.Χ.)**

135. (AMK 18030), 15 χιλ., 1,9 γρ., ↑, Εμπρ. πεπλοφόρος γυναικεία κεφαλή δ. Οπισθ. όρθια γυναικεία μορφή (Διώνη;), α. Στο ένα χέρι κρατά δόρυ και στο άλλο αδιάγνωστο αντικείμενο. [Λ]Α (εικ. 20). *SNG GREECE* 6, v.455-457.

Αινιάνες (2ος αι. π.Χ.)

136. (AMK 17824), 17 χιλ., 7,5 γρ., ↑, ταφικό εύρημα (Τ14, κοιτή Πάμισου). Εμπρ. κεφαλή Αθηνάς με κορινθιακό κράνος, δ. Οπισθ. σφενδονιστής δ., στο πεδίο πίσω δύο δόρατα. ΑΙΝΙΑΝΩΝ (εικ. 21). Rogers 1932, εικ. 60, 61.

Λαμία (4ος αι. π.Χ.)

137. (AMK 17819), 12 χιλ., 1,8 γρ., ↙, ταφικό εύρημα (Τ2, κοιτή Πάμισου). Φθαρμένο. Εμπρ. κεφαλή Νύμφης Λαμίας, δ. Οπισθ. ο Φιλοκτήτης γονυπετής, δ., έτοιμος να τοξεύσει. *BCD* 2012, v.128.

138. (AMK 17827), 18 χιλ., 5,5 γρ., ↑, ταφικό εύρημα (Τ1, κοιτή Πάμισου), όμοιο με το προηγούμενο (εικ. 22).

Ήπειρος (3ος αι. π.Χ.)

139. (AMK 18022), 18 χιλ. 3,3 γρ., ↖, Εμπρ. κεφαλή δαφνοστεφανωμένου Δωδωναίου Δία, δ. Οπισθ. κεραυνός εντός στεφάνου. Εντός του στεφάνου ΒΑ[...] ΠΥΡ[ΡΟΥ (εικ. 23). *SNG GREECE* 5, 451· *SNG GREECE* 3, 596.

Άλλες ελληνίδες πόλεις**Αθήνα (3ος & 2ος αι. π.Χ.)**

140. (AMK 17999), 19 χιλ., 4,2 γρ., ↑, Εμπρ. κεφαλή Αθηνάς με κράνος, δ. Οπισθ. γλαύκα κατενώπιον με ανοιχτά φτερά. Κάτω δεξιά αμφορέας. Επιγραφή Α-Θ-Ε. Hoover 2014, v.1700· Cleiner 1975, v.85, 191, 227.

141. (AMK 17825), 12 χιλ., 2,3 γρ., ↑, ταφικό εύρημα (Τ3, κοιτή Πάμισου). Εμπρ. κεφαλή Αθηνάς με κράνος, δ. Οπισθ. δύο γλαύκες, η πρώτη δ. και η δεύτερη κατενώπιον επάνω σε γραμμή εδάφους (εικ. 24). Hoover 2014, v.1726.

Σικώνα (5ος αι. π.Χ.)

142. (AMK 17826), 4 χιλ., 0,1 γρ., ↑, ταφικό εύρημα (κοιτή Πάμισου). Εμπρ. περιστέρι επάνω σε κλαδί, α. Οπισθ. το γράμμα Σ μέσα σε πλαίσιο. *SNG GREECE* 5, v.873.

143. (AMK 2250), 13 χιλ., 1,9 γρ., ↑, Εμπρ. περιστέρι, α. Οπισθ. επιγραφή ΣΙ εντός στεφάνου ελιάς (εικ. 25). *SNG GREECE* 5, v.874.

Κόρινθος (4ος αι. π.Χ.)

144. (AMK 18037), 14 χιλ., 1,5 γρ., ↙, Εμπρ. Πήγασος, α. Οπισθ. τρίαινα, δ. Αριστερά της τρίαινας το γράμμα Δ (εικ. 26). Hoover 2014, v.1909.

Πέλλα (2ος αι. π.Χ.)

145. (AMK 18095), 17 χιλ., 3,7 γρ., ↑, Εμπρ. κεφαλή Αθηνάς με κράνος, δ. Οπισθ. ίππος τρεφόμενος, δ. (εικ. 27). *SNG GREECE* 5, αρ. 295.

Βιβλιογραφία

- Αθανασίου, Δ. (επιμ.) 2020. *Πολυτέλεια στην «άλλη» ζωή: ταφικές συνήθειες της αριστοκρατίας στους ρωμαϊκούς Γόμφους*. Καρδίτσα: Εφορεία Αρχαιοτήτων Καρδίτσας, Αρχαιολογικό Μουσείο Καρδίτσας.
- Βαϊτοπούλου, Μ. 2012. «Η Λατρεία της Ιωνίας Αθηνάς στην Ηπειρωτική και Νησιωτική Ελλάδα, μέσα από τα Ιερά της, τα γραπτά κείμενα και τους μύθους», στο Ν. Σταμπολίδης, Α. Κάντα και Α. Γιαννικουρή (επιμ.), *ATHANASIA, The Earthly, the Celestial and the Underworld in the Mediterranean from the late Bronze and the Early Iron Age, International Archaeological Conference, Rhodes 2009*. Herakleion: University of Crete, 153-162.
- Γκαδόλου, Α. 2018. «Ο Ηρακλής και η αρχαία πολιτειακή ιδεολογία», στο Γ. Κακαβάς και Σ. Δρένη (επιμ.), *Ηρακλής, ήρωας διαχρονικός και αιώνιος*. Αθήνα: Νομισματικό Μουσείο.
- Γκατζόλης, Χ. 2010. *Η κυκλοφορία του χάλκινου νομίσματος στη Μακεδονία (5ος-1ος αι. π.Χ.)*, Διδακτ. Διατρ., ΑΠΘ.
- Γκατζόλης, Χ. 2012. «Επανεξέταση της χαλκής νομισματοκοπίας του Αλεξάνδρου Γ΄ και του Κασσάνδρου υπό το πρίσμα νέων ανασκαφικών και θησαυρικών δεδομένων», στο Μ. Τιβέριος-Παντελής κ.ά. (επιμ.), *ΘΡΕΠΤΗΡΙΑ. Μελέτες για την αρχαία Μακεδονία*. Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ, 380-398.
- Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου, Α. και Α. Μουστάκα 2004. «Η συμβολή στη Μελέτη της Νομισματικής Κυκλοφορίας στην πόλη των Φερών κατά την Ελληνιστική Περίοδο», στο *Το νόμισμα στο Θεσσαλικό χώρο. Νομισματοκοπεία-Κυκλοφορία-Εικονογραφία-Ιστορία. Αρχαίοι-Βυζαντινοί-Νεώτεροι χρόνοι. Πρακτικά Συνεδρίου της Γ΄ επιστημονικής συνάντησης* (Οβολός 7). Αθήνα: Έκδοση των φίλων του Νομισματικού Μουσείου, 491-510.
- Καραμήτρου-Μεντεσιδη, Γ. και Γ. Μπουλακάκης 2004. «Θεσσαλικά Νομίσματα στην Αιανή και στην Ελιμιώτιδα», στο *Το νόμισμα στο Θεσσαλικό χώρο. Νομισματοκοπεία-Κυκλοφορία-Εικονογραφία-Ιστορία. Αρχαίοι-Βυζαντινοί-Νεώτεροι χρόνοι. Πρακτικά Συνεδρίου της Γ΄ επιστημονικής συνάντησης* (Οβολός 7). Αθήνα: Έκδοση των φίλων του Νομισματικού Μουσείου, 291-310.
- Καραπάνου, Σ., Ε. Μέλλιου και Α. Τζιαφάλιας 2004. «Η Νομισματική Συλλογή του Μουσείου Λάρισας», στο *Το νόμισμα στο Θεσσαλικό χώρο. Νομισματοκοπεία-Κυκλοφορία-Εικονογραφία-Ιστορία. Αρχαίοι-Βυζαντινοί-Νεώτεροι χρόνοι. Πρακτικά Συνεδρίου της Γ΄ επιστημονικής συνάντησης* (Οβολός 7). Αθήνα: Έκδοση των φίλων του Νομισματικού Μουσείου, 559-570.
- Νικολάου, Ε., Β. Καραχρήστος και Γ. Στουρνάρα 2004. «Η Κυκλοφορία νομισμάτων στο αρχαίο Κιέριον. Πληροφορίες από οικιστικά σύνολα, νεκροταφεία, παραδόσεις ιδιωτών», στο *Το νόμισμα στο Θεσσαλικό χώρο. Νομισματοκοπεία-Κυκλοφορία-Εικονογραφία-Ιστορία. Αρχαίοι-Βυζαντινοί-Νεώτεροι χρόνοι. Πρακτικά Συνεδρίου της Γ΄ επιστημονικής συνάντησης* (Οβολός 7). Αθήνα: Έκδοση των φίλων του Νομισματικού Μουσείου, 479-490.
- Παναγοπούλου, Κ. 2004. «Νόμισμα και κυριαρχία στη Θεσσαλία: Η περίπτωση των Γόμφων/Φιλιπποπόλεως», στο *Το νόμισμα στο Θεσσαλικό χώρο. Νομισματοκοπεία-Κυκλοφορία-Εικονογραφία-Ιστορία. Αρχαίοι-Βυζαντινοί-Νεώτεροι χρόνοι. Πρακτικά Συνεδρίου της Γ΄ επιστημονικής συνάντησης* (Οβολός 7). Αθήνα: Έκδοση των φίλων του Νομισματικού Μουσείου, 541-554.
- Παπαγεωργιάδου, Χ. 2018. «Η νομισματική πολιτική του Αλεξάνδρου και των Διαδόχων», *Θέματα Αρχαιολογίας* 2.3, 448-469.
- Ράλλη-Φωτοπούλου, Ε. 2004. «Η κυκλοφορία του θεσσαλικού νομίσματος στον ελλαδικό χώρο, όπως προκύπτει από τη μελέτη των θησαυρών και τα ανασκαφικά δεδομένα»,

- στο *Το νόμισμα στο Θεσσαλικό χώρο. Νομισματοκοπεία-Κυκλοφορία-Εικονογραφία-Ιστορία. Αρχαίοι-Βυζαντινοί-Νεώτεροι χρόνοι. Πρακτικά Συνεδρίου της Γ΄ επιστημονικής συνάντησης* (Οβολός 7). Αθήνα: Έκδοση των φίλων του Νομισματικού Μουσείου, 311-323.
- Τσαγκάρη, Δ. 2011. «ΤΟ ΔΩΔΕΚΑΘΕΟ», στο Δ. Τσαγκάρη (επιμ.), *ΜΥΘΟΣ και ΝΟΜΙΣΜΑ. Παραστάσεις, Συμβολισμοί και Ερμηνείες από την Ελληνική Μυθολογία*. Αθήνα: Alpha Bank, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, Νομισματικό Μουσείο, 27-102.
- Χατζηαγγελάκης, Λ. 1992. «Μουζάκι (αρχαιολογικός χώρος Γόμφων)», *ΑΔ* 42 (1987), Β΄1 Χρονικά, 264-265.
- Χατζηαγγελάκης, Λ. 1999. «Μουζάκι-αρχαίοι Γόμφοι», *ΑΔ* 49 (1994), Β΄1 Χρονικά, 329-331.
- Χατζηαγγελάκης, Λ. 2000. «Μουζάκι-αρχαίοι Γόμφοι», *ΑΔ* 50 (1995), Β΄1 Χρονικά, 380-381.
- Χατζηαγγελάκης, Λ. 2001. «Μουζάκι-αρχαίοι Γόμφοι», *ΑΔ* 51 (1996), Β΄2 Χρονικά, 356-357.
- Χατζηαγγελάκης, Λ. 2003. «Μουζάκι-αρχαίοι Γόμφοι», *ΑΔ* 52 (1997), Β΄2 Χρονικά, 473-474.
- Χατζηαγγελάκης, Λ.Π. 2004. «Η Νομισματική Κυκλοφορία στην Αργιθέα του Νομού Καρδίτσας», στο *Το νόμισμα στο Θεσσαλικό χώρο. Νομισματοκοπεία-Κυκλοφορία-Εικονογραφία-Ιστορία. Αρχαίοι-Βυζαντινοί-Νεώτεροι χρόνοι. Πρακτικά Συνεδρίου της Γ΄ επιστημονικής συνάντησης* (Οβολός 7). Αθήνα: Έκδοση των φίλων του Νομισματικού Μουσείου, 515-540.
- Ψωμά, Σ. 2002. «Το βασίλειο των Μακεδόνων πριν από τον Φίλιππο Β΄: Νομισματική και Ιστορική προσέγγιση», στο *Η Ιστορική διαδρομή της νομισματικής μονάδας στην Ελλάδα*. Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 25-45.
- Ψωμά, Σ. 2011. «Το Νόμισμα, Επιχώριο και Διεθνές στη Μητροπολιτική Ελλάδα, το Βασίλειο των Μακεδόνων και την Αιγαία Θράκη κατά τους Αρχαϊκούς και Κλασικούς χρόνους», στο Κ. Μπουραζέλης και Κ. Μειδάνη (επιμ.), *Αποταμίευση και Διαχείριση Χρήματος στην Ελληνική Ιστορία*. Αθήνα: Λιβάνη, 49-76.
- BCD* 2012 = *The BCD collection of the coinage of Thessaly*, Classical Numismatic Group (2012). New York: Triton Auction.
- Bouchon, R. και B. Helly 2015. “The Thessalian League”, στο H. Beck and P. Funke (επιμ.), *Federalism in Greek Antiquity*. Cambridge: Cambridge University Press, 231-249.
- Cleiner, F.S. 1975. “The Earliest Athenian New Style Bronze Coins. Some Evidence from Athenian Agora”, *Hesperia* 44, 302-330.
- CH* 7 = Wartenberg, U., Jessop Price, M., McGregor, K.A. (1985). *Coin Hoards VII, Greek Numismatics*. Royal Numismatic Society.
- Decourt, J.C., T.H. Nielsen και Br. Helly 2004. “Thessalia and Adjacent Regions”, στο M. Hansen και T.H. Nielsen (επιμ.), *An Inventory of Archaic and Classical Poleis (IACP)*. Oxford: Oxford University Press, 676-731.
- Franke, P.R. 1959. *Zur Chronologie der Strategen und der Munzprägung des Koinon der Thessaler*. *SM* 35, 61-67.
- Helly, B. 1966. “Le groupe des monnaies federales thessaliennes avec Athena ‘aux pompons’”. *RN* 8, 7-32.
- Helly, B. 1995. *L’Etat thessalien, Aleuas le Roux, les tetrads et les tagoi*. Lyon: Maison de l’Orient méditerranéen.

- Hoover, O. 2014. *The Handbook of Greek Coinage Series, V. 4, Handbook of Coins of Northern and Central Greek, Achaia Phthiotis, Ainis, Magnesia, Malis, Oita, Perrhaibia, Thessaly, Aitolia, Lokris, Phokis, Boiotia, Euboaia, Attica, Megaris and Corinthia, Akarnania. Sixth to First Centuries BC*. Lancaster: Classical Numismatic Group.
- IGCH = Thompson, M., O. Morkholm and C.M. Kraay (επιμ.) 1973. *An Inventory of Greek Coins Hoards*. New York: The American Numismatic Society.
- Kramolisch, H. 1978. *Demetrias II. Die Strategen des thessalischen Bundes von Jahr 196 v. Chr. Bis zum Ausgang der romischen Republik*. Bon: Habelt.
- Lavva, S. 2001. *Die Munzprägung von Pharsalos*. Saarbrücken: Saarbrücker Druckerei und Verlag.
- Price, M. 1991. *The coinage of in the Name of Alexander the Great and Philip Arhidaeus*. Zurich-London: Swiss Numismatic Society, British Museum.
- Psoma, S. 2015. “Choosing and changing monetary standards in the Greek world during the Archaic and the Classical periods”, στο E. Harris, D.M. Lewis και M. Woolmar (επιμ.), *The Ancient Greek Economy: Markets, Households, and City-States*. Cambridge: Cambridge University Press, 90-115.
- Rogers, E. 1932. *The Copper Coinage of Thessaly*. London: Spink & Son Ltd.
- SNG GREECE 2 = Kremydi-Sicilianou, S. (2.000). *Sylloge Nummorum Graecorum: Greece 2. The Alpha Bank collection: Macedonia I, Alexander I-Perseus*. Athens: Alpha Bank.
- SNG GREECE 3 = Oikonomίδου-Karamešini, M. (2004). *Sylloge Nummorum Graecorum: Grèce. 3, Musée numismatique d'Athènes: Collection Antoine Christomanos. Première partie, Italie-Eubée*. Athens: Academy of Athens.
- SNG GREECE 4 = Psoma, S., Touratsoglou, G. (2005). *Sylloge Nummorum Graecorum: Greece 4. National Numismatic Museum: the Petros Z. Saroglos Collection, use-loan by the Club of the Officers of the Armed Forces. Part 1. Macedonia*. Athens: KERA, Academy of Athens.
- SNG GREECE 5 = Tsourti, E., Trifiró, M. D. (2007). *Sylloge Nummorum Graecorum: Greece 5. National Numismatic Museum: the A.G. Soutzos Collection*. Athens: Academy of Athens.
- SNG GREECE 6 = Tsangari, D.I. (2011). *Sylloge Nummorum Graecorum: Greece 6. The Alpha Bank collection: from Thessaly to Euboea*. Athens: Academy of Athens.
- Stahlin, F. 2002. *Η Αρχαία Θεσσαλία. Γεωγραφική και ιστορική περιγραφή της Θεσσαλίας κατά τους αρχαίους ελληνικούς και ρωμαϊκούς χρόνους* (μτφρ. Γ. Παπασωτηρίου και Α. Θανοπούλου). Θεσσαλονίκη: Κυριακίδη.

Οδυσσέας Ιακωβάκης
Αρχαιολόγος

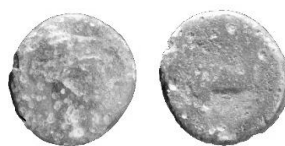
ΕΚΔΟΤΡΙΑ ΑΡΧΗ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΝΟΜΙΣΜΑΤΩΝ	ΠΟΣΟΣΤΟ	
ΚΟΙΝΟ των ΘΕΣΣΑΛΩΝ	77	52,4%	
ΑΝΤΙΓΟΝΟΥ ΓΟΝΑΤΑ	13	8,9%	24,8%
ΚΑΣΣΑΝΔΡΟΥ	10	6,8%	
ΑΜΥΝΤΑ Γ	3	2%	
ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ Γ	2	1,37%	
ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΠΟΛΙΟΡΚΗΤΗ	2	1,37%	
ΦΙΛΙΠΠΟΥ Ε	1	0,63%	
ΑΔΙΑΓΝΩΣΤΑ ΜΑΚΕΔΟΝΩΝ	5	3,4%	
ΠΕΛΛΑΣ	1	0,63%	
ΛΑΡΙΣΑΣ	8	5,5%	
ΓΟΜΦΕΩΝ	3	2%	
ΦΑΛΑΝΝΑΣ	4	2,7%	
ΜΑΓΝΗΤΩΝ	2	1,37%	
ΛΑΜΙΑΣ	2	1,37%	
ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΦΕΡΩΝ	2	1,37%	
ΑΘΗΝΩΝ	2	1,37%	
ΣΙΚΥΩΝΟΣ	2	1,37%	
ΦΑΡΣΑΛΟΥ	1	0,63%	
ΠΕΛΛΙΝΑΣ	1	0,63%	
ΗΠΕΙΡΟΥ	1	0,63%	
ΑΘΑΜΑΝΩΝ	1	0,63%	
ΑΙΝΙΑΝΩΝ	1	0,63%	
ΚΟΡΙΝΘΟΥ	1	0,63%	
Σύνολο	145		

Πίνακας 1. Νομισματική κυκλοφορία στους αρχαίους Γόμφους.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

1

2

3

4

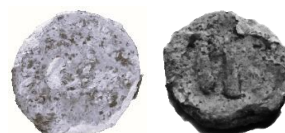
5

6

7

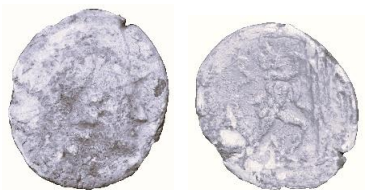
8

9

10

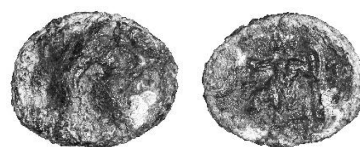
11

12

13

14

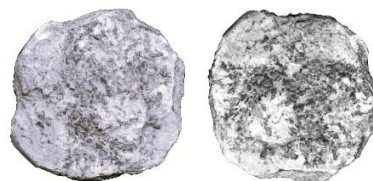
15

16

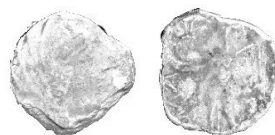
17

18

19

20

21

22

23

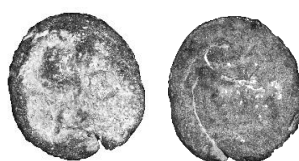
24

25

26

27